

18+

ЗОЯ ДОНГАК

Хамның чаяны

КНИГА 2 НА ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Зоя Донгак
Хамның чаяаны. Книга
2 на тувинском языке

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=72505423

ISBN 9785006800809

Аннотация

БИБЛИОТЕКА АКАДЕМИИ «РУССКИЙ СЛОГ» (БАРС). Во 2-ой книге романа «Душа шамана» Зои Донгак, наряду с линией судьбы шаманского рода, из которого вышла сама писательница, отражены исторические события с 1912 г. по 1954 г., показан путь становления Тувинской народной республики через особенности быта аратов, их борьбу против китайско-маньчжурских захватчиков и белогвардейских банд, с участием в гражданской войне и Великой Отечественной, когда Тува входит в состав СССР.

Содержание

ХАМНЫҢ ЧАЯАНЫ	5
ҮШ КЕЗЕКТИГ РОМАН	5
Допчу намдары	8
1. «ДЕМНИГДЕ – КҮШТҮГ...»	9
2. ЧАДААНАЖЕ ОРУККА	48
3. ХОМДУ ДАЙЫНЫ	66
4. МӨҢГҮН-ТАЙГАЗЫНЧЕ ЭЭПКЕН	95
5. КУНДУКАЙ	123
Конец ознакомительного фрагмента.	130

Хамның чаяаны
Книга 2
на тувинском языке

Зоя Донгак

Редактор Галина Николаевна Дубинина (Яковлева)

© Зоя Донгак, 2025

ISBN 978-5-0068-0080-9 (т. 2)

ISBN 978-5-0060-3023-7

Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero

ХАМНЫҢ ЧАЯАНЫ

**ҮШ КЕЗЕКТИГ РОМАН
ИЙИГИ НОМ**

Зоя Шомбуловна Донгак

Допчу намдары

Зоя Шөмбүловна (кыс фамилиязы Кыргыз) ДОНГАК – эмчи, РСФСР-ниң кадык камгалалының тергиини. Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң база «Русский слог» академиязының кежигүнү, 3 шүлүк чыындыларының, 8 проза номнарының автору. Юрий Промптовтуң «В центре Азиатского материка», Бальтасар Грасианның «Оракул», Андрей Лисьевтиң «Не прощаемся» номнарын орус дылдан очулдурган. Томскыда эмчи институтунун, Ленинградка клиниктиг ординатураның, Москвада А. М. Горький аттыг Литература институтунун Дээди курстарының (А. А. Ольшанский, А. В. Воронцов, А. Ю. Сегенниң проза, В. В. Сорокинниң поэзия семинарларының) дозукчузу, ол-ла институттуң аспирантызы.

Чогаал болгаш журналистика талазы-биле даштыкынын база регионалдыг мөөрейлерниң лауреат-тиилекчизи. Зоя Донгактың чогаалдары амгы үениң шүлүк чыындыларында, калбак чогаалдың альманахтарында парлаттынып турар.

1. «ДЕМНИГДЕ – КҮШТҮГ...»

Көк баштыг, кадыр хавактыг, хүргүл карактарлыг, она берген шыва тоннуг Севил өгден үнгөш, көк кырында энчек-ке олурупкаш, шору чымчай берген алгының дүктүг талазының бир ужун буттарынга кызып алгаш, алгының өске дүк чок кыртыш талазын эдирээ¹-биле чымчадыр эттеп-ууштай берген.

Кезек ынчаар эдирээлээш, дыгдынчак дискээнде чымчай берген алгының кыртыжын кестик-биле сивирип арыглаан. Алгы көңгүс чымчагыжеге ынчаар эдирээлеп-ле орган. Адак соонда Холурааштың кырган-авазы Севил: «Че, алгыны че-же эттээр мен ам. Болду ыйнаан бо. Чуга кеш орлуучал, чуга сөөк сыныычал дижир болгай» дээн.

Алгы-кештен, ылаңгыя хой кежинден хеп даарап мергежээн, чымыштыг ажилга шуут-ла шириленип додуккан Севил чоок кижилериниң тонунга каш алгы херегин ыяк билир. Мөңгүн-Тайганың соок шириин агаар-бойдузунга чаңчыккан тыва хой изиг-соокка шыдамык, аң-мең дег хостуг оыттаар, кышкы үеде хар чиггеш, сускаанын хандырып алыр. Кышты бергедешсе-даа, час дүжерге, ол дүрген семириичел. Ындыг хой кежинден даараан хеп чылыг-даа, эптиг-даа.

Холурааштың кадайы Анай чоокшулап кээрге, Севил чу-

¹ 1¹Эдирээ – чирик-чирик кертиктерлиг алгы эттээр узун ыяш.

гаалаан:

– Холурааштың тонунга чеди улуг хой кежи чедер, кеним.

Узун, чоон чаыштыг, сырый кара дугаланчак кирбиктер-лиг, кара карактарлыг, шилгедек, чазык Анай ыяды аарак кунчуундан айтырган: «Силерден тон даараарын өөренип ап болур бе?»

– Албан өөредип каар мен. Ажылдап билир кижиге амыдыралга ынак болур. Хөрек болгаш ооргага эң семдер дүктүг, чылыг алгылар тааржыр. А ченерге, мурнуку эдекке чиик болгаш шала тас алгылар эки. Өгже кирээлем, – дээш, эдир-ээлеп орган алгызын ап алгаш, Севил өөнче углапкан.

– Оо, алгыларның аянныын! – деп, Анай өгдө алгыларны магадаан. – Чымчаа шуут торгу-ла!

Алгыларны суйбап тургаш, чеди хой кештерин Севил шилип алган.

– «Алгының чымчаа идээзинде, айттың чаажы ээзинде» – дижири шын. Холураашка тон даараар деп дап берип ор мен. Кылыр чүвем хөйүнге четтикпес ышкажыл мен, – дээш, Севил суугуда пашта шай хайындыра берген, – Ажыл төнмес, өлзе төнер дээрим ол, баштай чемненип алыыл.

Чемненген соонда кунчуу Анайга тон быжарын карыштап тайылбырлаан: «Улуг кижиниң тонунуң узуну – алды карыш. Улуг хоюнун эдээнде калбаа – беш карыш, а бичии хойнун эдээниң калбаа – үш карыш».

– Карыш дээрге, улуг эргек-биле айтыр салаа аразы бе?

– Кончуг шын-дыр. Карыштап көрөм, Анай, – дээрге, ол

карыштаар.

– А чеңнерниң узуну, калбаа кайы-хире боорул? – деп, Анай айтырган.

– Чеңниң узуну – дөрт карыш, чеңниң калбаа – бир карыш болгаш дөрт илиг. Кижиниң шимчээринге шаптыктавас, тон хостуг болур ужурлуг.

Илиг дээрге ортаа салааның калбаа бе? Кижини холдарын өрү көдүрүп азы кыдыынче хере сунуп болур кылдыр де? – дээш, Анай холдарын кыдыгларынче, өрү көдүргүлээн.

– Ол-ол. Аңчы кижиниң чеңнеринге сыгыг барда, адар дээн ча-согуну аңаа ылдыртына берип болур.

Анай ам хүннүн-не Холурааштың кырган-авазы Севилден хеп быжарын, даараарын күзелдии-биле өөренип ап турган. Ону кунчуузу мактаан: «Даанганда – берге чок, дарынганда – дадай чок» кижилерниң бирээзи-дир сен, Анай, эрхей!»

– Мендээ! – дээн соонда Холурааш бо кирип орган.

Терең сырый, кара кирбиктерлиг, күдер-шыырак, хүнге, хатка хүрертир додуккан шырайлыг, шала чолдаксымаар, аптара дег делгем хөректиг Холурааш тарбаганын кырган-авазынче сунган. Ооң белин долгандыр ораанган курунда хынныг улуг бижек база чемненирде херек кестик халаңнаан. А отчугаштар хыпкан карактары эрес, угаангыр.

– Даарап турар тоннуң ээзи келген-дир! Куруг эвес, арта

олчалыг, – дээш, шевергин Анай хүлүмзүрээн.

– Кай, менде тон даарап тур силер бе? – дээш, элик кежи чолдак тоннуг, өшкү кежи алгы чүвүрлүг, чымчак идиктер-лиг Холурааштын карактарының оду улам чайнаан.

– Сеңээ даарап тур бис, Холурааш, – деп, Севил тарбаган-ны ап тура, харыылаан.

Амыраан Холурааш чымчак алгыларны суйбааш, ыяңгы-лыг ырлапкан:

Тонум орлуп чазарланза,

Даарап-ла бээр кырган-авам.

Чеңим орлуп, самдараза,

Чамап-ла бээр кырган-авам.

– Чүнү канчаар даараарын Анайыңга өөредип каан мен, ам кадайың селип-даараар эвеспе. «Карак шевери хаая, хол шевери ховар» дижири дег, кадайың шевер-даа, өөренил-чел-даа кижидир.

– Ындыг болза амыраан-дыр мен, кырган-авай.

– Моон сонгаар «Кончуг шевер Анайымны, хевим даарап бээр эжим» деп ырлаар сен, – деп, Севил баскан быштакты кезип ора, баштактанган.

Холурааштын ыр-шоорлуг хөглүг хөөнү чоок кижилерин сергедипкен. Севилдин дилиндектей кескен быштааның чы-дының чаагайын! Кырган-авазының ынак суксуну – сүттүг шай. Соктап каан шай, дус кагган шайы хайны бээрге, сар-лык сүдү-биле сүттээш, саарып-саарып, ыяш аяктарга Се-вил куткаш, аныктарже сунган. Ол амданныг шай-биле чиң-

ге-тарааны, быштакты өрөмөлөп чип органнар. Чайын сарлык сүдү хоюг, хайындырбаанда-ла өрөмөзи кырында салдап турар. Холурааш өрөмеге дыка ынак.

– Эъттен база чиңер, ажы-төлүм. Анаа кижиниң хөңнү калбас. Оътка чаъс херек, а кижиге эът херек, – дээш, бышкан эът салган деспини Севил чылдыр идип каан.

Холурааш сүт дег ак диштериниң удургуларын агартыр хүлүмзүрбүшаан, тонунуң ийи чеңин шенек чүстөрүндөн ыңай сывыртынгаш, чоон кара кежегезин хере суйбапкаш, эгин ажыр шывадапкаш, ооргазындан бижээн уштуп кээп, адыжынга чүлгүй аарак оожум шалааш, деспиде эът кырынга салып алгаш, изиг шайын аартагылаан. Оон бир холунуң улуг-эргээ-биле хой чарнының эъдин чуга бажындан когжай иткилээш, артыы талакы эъдин бүдүңгө соя тыртып алган. Оон ол эътти: «чарын эъдин чааскаан чивес» дээш ийи дайнам кылдыр кезипкеш, кырган-авазынче, кадайынче сунган. База бир талазын боду чип, шайын дөгере аартагылапкаш, час баштыг, хаш соруулдуг даңазынга таакпы тиге берген.

Ол-ла шимчээшкиннерни Севил карак ужу-биле бүдүү эскерип: «Мооң өткүт чоон үнү Коңгур адазы-ла, а карактары, чараш шырайы калган авазы Чинчини дөзээн. Шак мындыг эзир оглу харын-даа ужур эдерип билир, угун дөзөп хамнаар болган. Бир эвес хенертен өжежип, булганы бээр болза, мону кым шыдаар» деп магадап олурган.

Аас-кежиктиг Холурааш биле Анай өөнчө чорупканнар.

Кызыл сөөскөн даңазынга Севил таакпылап оргаш, кара

өлүмдөн калган Чинчини – Коңгур оглунуң кадайын сагынган. Энениң чүрээ аарып, карактары шыгып, чаштыг апарган. Ооң мага-бодунуң бир кезиин апарган дег дыка кежээ келин кыс Чинчиге ол үр-ле кажыыдаан. Узун даңзанының хүлүн кактап-кактап, ону хавы-биле катай хойлап алган. Хүнзедир алгылар эдирээлээш, могай берген Севилге чүгле суугуда от хөөмейлээн дег ырлаан. Удумзургай өг ээзи өлүг тарбаганче көргөш: «Хову-шөл, куйлардан бээр тояап, аккан хемнер уну-биле маңнап чоруур тарбаганым, кара өлүмдөн өлгөн Чинчимни канчап уттуптайн», – дээн.

Карактары шилденчек тарбаган дириг болза, Севилге: «Оо, кырган өгбе, хар дег арыг сеткилдиг база мерген угааныг сен, кара өлүмдөн калган Чинчини чоктавышаан сен бе? Хей-ле ынчанма. Ону уттувут, – дээр ийик.

Оглу биле уйнуу кара өлүмге алыспайн, кадык боорга, дуза дилээн улус үзүлбес – ол харын чүгээр.

Тоолай (1912) чылда бойдус оттуп, көк шымыраарып, хемнерниң доштары эрээн соонда чай-даа дүшкен. Аалдар чайлаглаарынче белеткени берген. Хар эрээн соонда, чаъс үргүлчүлелдиг чагганындан хемнерде суг сыыгаваан. Көште терең суг кежери малга берге боорга, байларның: «Дешти берген кудай бе бо?» деп хыйланыры дыңналгылаар.

Араттар биеэгизи дег байның шарыларынга мурнай чүдүртүнгөш, бо удаада база-ла эртежик чайлагже көжүп эгелээннер. Өгнү тиккеш, от-көзүн салгаш, аыш-чемни белеткеп алган турда, байлар өг-бүлези-биле бо кээр.

Алды ай чаазында чайлагга хойнуң дүгү хозалы бергенде агаарның байдалын көрүп тургаш, хой кыргыздазы эгелээр. Кончуг-даа аяс хүнде ам-на аалда улус хойларны кыргып кирипкен. Кижиниң авааңгырын болгаш шыдамын шылгаар кыргызда үезинде Холурааштың ачазы Коңгур йөрээлин сала каапкан:

*Хоюг дүктүг хой-өшкү
Кыргыттынгыр болзун!
Хачылаан дүк хала чокка
Кыйырткайнып турзун!
Хой, өшкү саны хөй болзун,
Хой дүгү арбын болзун!*

Коңгур, Холурааш, Севил, Анай чаа кыргаан хой дүгүнүн ак-каразын ылгап, кургадып турганнар.

– Ак дүк хөй-дүр, ол өг кидизинге тулган-на! – деп, Коңгур магадаан. – О, мында кара биле хүрең дүк база элээр-дир. Ынчап кээрде ийи өннүг кидис боор-дур моң.

Ак дүк өг кидизинге, а кара дүк идик-хепке, ылаңгыя уктарга, чонакка тааржыр.

Чадаң-кат чечектели бергенде, хүн дурту узап, изип эгелээр үеде арааттар даглардан баткаш, кадар оъттуг хемнер эриктеринче чоокшулады көжүп келген. Ол үеде араатан аңнар ындыг кончуг айыылдыг эвес боорга, бичии ажы-төл мал-маган кадарарга, улуг улус кадат ажылындан хосталып, өг ажылы кылыр.

Делгем хөректиг, тырың мага-боттуг Коңгур бир аяс хүн

Иргиттер аймааның суг бажының дагылгазы боор деп чар тардыпкан.

Оруктуң оң талазында сирт кырында даш оваага кээп, Коңгур хаваан дегзип тейлээш, дашка сандайланып олуруп алган. Казылган даңказынга таакпызын тиккеш, ай дег кан оттуун шап кыпсып алгаш, шоюладыр соруп, сонгаар-бурунгаар карак-ла чедер черлерни көрүп, сагыш-сеткили сергеп, дүк доюн эрттирерин бодап орган.

Аяс-кылаң дээрде шимеш кынныр булут-даа чок. Долгандыр хамык чүве амыр-тайбың. Чылдың дагыыр суг бажын хан төрөл ызыгуурун үспес база ол суг катпазын дээш ооң өгбелери дагыттырар чораанын Коңгур сагынган.

Оргулааш черде оваага хамык чон чыгып эгелээн. Аыш-чем база ижер суксунун келген кижилер ширээлерге делгеп, дагылга үезинде суг бажының ээзинден ачы-буянны база төрөөн чуртунуң байлаан камгалаарын өршээл дилээр.

Оваалай салган даштар кырында чыдар саңның калбак дажынга ыяшты салгаш, отту Коңгур кыпсыпкан. Артыш, кургаг чээрген отту улам хөрлээледипкенде ынаар чаг орааган эътти, оонактай кескен ужа чаан, саржагны Коңгур каапкаш, алганган:

Оран-таңдым ээлери, өршээ!
Одум-көзүм салдым, өршээ!
Суг бажы ыдыктыг черниң
Судалы кижиниң судалы-биле
Актажсып согар болзун, оой,

*Аайлажып демниг болзун оой,
Арга-ыяш өссүн-өссүн, оой,
Арат чонум кадык болзун, оой,
Суг бажының суу катпазын, оой,
Шупту чүве тайбың турзун, оой!*

Алганган хамның соонда араттар аьш-чемин отче каап, чажыын чажып, чалбарганнар. Дагылгага келген чон өрттенген артыштың чаагай чыды сиңген саңче көрүндүр туруп алган. Хөрлээлээн от чырыында Коңгур тос-караа-биле сүттүг шайны саңны долгандыр хүнгээр дөрт чүкче чажып, чалба-раан:

*Ада-өгбениң буянныг чурту,
Алдын Таңдым силерге чалбардым.
Арыг сууң саарлып аксын-на,
Ачы-дузаңар авыралдап көрүңер!*

Тонунуң эдээн дөжей олурупкан кижиги бүрүзү эң-не ыдыктыг, бодунуң хумагалаар чалбарыын тус-тус сымыранган: «Аккан суг арыг-чаагай болзун, а бо чай байлак, тодуг эртсин», «Мал-маган онча-менди өзер болзун», «Багай чүве, мени-ле өршээ!»

Коңгур хам адак соонда бо Күске чылында сагган сүт савазыраар, аң-мең арбын боор деп алганган.

Дээр уктуг хамның ыдыктыг сүзүглелиниң соонда дагылга төнерге, араттар өглеринче чаныпканнар.

Дуьш үезинде Холурааштың өөнүң чанынга дүк кагар дэ-эш чыылган араттарның эң хөглүү Ойду кожамыктаан:

Савааш бажын салбарадыр

Сарыг хойнуң таагызы.

Сагыш-чүрээм саймаарадыр

Сарыг бааштыг кижси кызы!

Кезек кижси херилдирер

Хенче хойнуң таагызы,

Кезек кады чурттаксай бээр

Хертектерниң хеймер кызы.

«О-оош!» дишкен чоннуң каас-коя, тодуг-догаа, ындазында хей-аъттыы аажок. Оол, кыс аныяктар торгу чычыы тоннарлыг, чымчак хап идиктерлиг, мөңгүн чулар чүген, угулзалыг тепсе-төрөпчилиг эзерлиг, чыраа-саяк аъттарлыг халдып кээрге, хөглүү дам барган. «Сагышты ыры-биле ажыдар, а чаян – ажилга илерээр» дээнзиг хир кага берген, торгу чычыы тоннарлыг, кадыг идиктерлиг кадайлар база чаыштарында чавагалыг кадай-кыстар, тырың шыырак эрлер, ашактар дүк какчып, ону дытчып, салчып бээри-биле кээп-ле турган. Олар аразында: «Калдар сугнуң дүгүн сон даарга кагар дээн-дир» дижип, катгыржып хөөрөшкен. Ойду топтап көөрге, шылбалап карттааш, чадагай хой кажаазында чөлей салган эндерик хөй савааштар (узуну 1—1,2 метр, чоону салаа хире, дорт хаактар) ырактан-на агарып көзүлген. Дүктү долдур дыгып каан дартагар хөм барбалар ногаан шыкта үүлезин манаанзыг чыткан.

Кургаг дүктү Севил биле Анай адаанга каразын, кырынга ак өңнүүн салып турган.

Холурааш хем эриинде оыттуг, арыг, дески черге үш аыт кештерин дүгүн черже көрүндүр салып каан. Ындыг-ла үне чок чылгы малдың кештериниң адаанга, ооң дап дал ортузунга сыртыккылаштыр борбактаан үш эрги кидистерни ол суп каарга, Коңгур: «Бөгүн ийи чүс хойнуң дүгүн кагар бис. Эштигде – хөглүг, эптигде – күштүг болгай», – дээн

Шынап-ла демнигде – күштүг, тепкииштигде – быжыг дээрзин мында чон эки билир. Чоок төрелдери, кожалары дүк хап дузалажы кааптары аалдарда чаңчылчаан: бөгүн Коңгурга, эртен Дадарга, а соң даарта Калдар сугга дүк кагарлар.

Дүк кагар кижилер бот-боттарынга шаптыктавас кылдыр хериглиг хөмнү долгандыр ийи балдыр кырынга дискектей олуруптарга, чуңгактыг кургаг дүктү бир куспакты Анай эккеп салыпкан. Көөрге көвей, көдүрерге чиик дүктү өске тас алгы кырынче Севил, а үшкү алгыже дүктү Коңгур каапкан. Оон хоюглап каан узун суук савааштарны кижиди бүрүзү сегирип алган. Алгы бүрүзүн долгандыр удур-удур, сес-сес кижиди оорар. Үш бөлүкте кижиди бүрүзү ийи савааштыг. Оң холун көдүргөш, Холурааш: «Че-ве, бирээ, ийи, үш, дең-дең» дээрге, шупту хары угда деңге дүжүргөш, бодунче сывыра тыртып, солагай холдарны көдүргөш, база-ла ынчаар деңге дүжүргөш, бодунче сывыра тыртарга, чүгле чиртилээр, хөнүп чоруй баар. Оон дүк кагар ажыл чиик болзун дээш деңге ырлашканнар:

Каар деп бе, уттур деп бе?

Ханы бодап чору-ла мен. Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Каар болгаш уттур чүве

Карам сенде кандыг болду? Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Уургайлыг Мөңгүн-Тайгаа

Уштунң кулун, турдуң кулун. Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Уттурум чок уруг сени

Улам бодап чору-ла мен. Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Холурааштын дыңзыг үнү, аянныг ырлаары улусту улам сорук киирген. Бөлүк бүрүзү ыр-шоор-биле дүктү какпышаан. Ол каккан соонда савааштын ужу шала көдүрлү бээри билек, дүктү таратпазы-биле саваашты бодунче тыртар. Баштайгы кагыглар удаа-дараа турган болза, ам ийи савааш-биле деңге хап турганнар. Кончуг кадаң ашактар, мөчөк-мөчөк шынганнарлыг күдер эрлер кадыг дүктү кара күш-биле улдаарга, чайлагларның эрээн-шокар аяңнары дириңейнип турар. Узун суук дүктер дадазынналып, хөвөң дег хоюп кээрге, педиредир таптаарга, Ойду биле Конгур ийи тура халыш-каш, шуудуп долгааш, ийи каыттапкаш, куруг барбаже киир кааптар. Севил баштаан кадайлар сымыранчып, каттыржып, дүктерниң ак-каразын ылгавышаан дыдар.

Ийиги бөлүкте савап каапкан дүктү Холурааш ортузунче борбактай дүрүп эккээп турган. Ооң үнүнге таалаан улус улам демниг ажилдаан. Арыг дүктү ап кааптарга-ла, ооң орнунга таагылыг, хирлиг дүк кээр...

Бичии болгаш-ла аыш-чемни делгээш, сарлык сүдү-биле сүттээн кончуг хоюг сарыг шайны хөнектерге Анай куткаш, аяктарны дизе салыпкан. Ажилдаан улус шайын секпедир

куткаш, аартап каап орда, дам күш кирип, чугаа-соот үрүл-ээр. Эм-дом дег амданныг сүүзүннүг ак чем чооглап, шайлаан соонда эр улус хирлиг дүктү дагын савап кириптерге, ыр-шоор улам киткеп, а херээжен улус, элээди уруглар кидисти өөр.

Чорук кылып чораан Ангырбан аьдының аксын ээй тыртып, баглаашка баглап кааш, а жыл кылган улусту «Үүлө бүтсүн!» деп мендилээрге, «Ындыг-ла болзун! Чорук чогузун!» дижип, чолукшуп харыылаан. Аяк шайны, ак чемни амзааш, Ангырбан йөрээл салыр:

Дүк кагарга хол хаварбазын,

Дүргек-дүргээ-биле хоюг болзун.

Көргелекте хөвөң дег болзун,

Каккаалакта кадак дег болзун.

Салган дүк салдынгыр болзун,

Савааш бажы чарылбас болзун.

Дээр суу – чаъс өтпес болзун,

Демир тевене дыынмас болзун! – дээш, Ангырбан үүлө бүдүржүп, дүк хап кириптер.

Дүктү салып эгелээри кичээнгей негээр, ынчангаш ону шевер херээжен салыкчылар кылыр. Хой кыргааш, суглаңгылаан холдарлыг Севил биле Анай хоюдур хап каан дүктү бир тудумну алгаш, ону ортузундан үзе тырткаш, оларның кайызын-даа катай деңнештир дыдар. Адак соонда дүк өгжейтир дескилежип кээрге, эге дээр узун калбак кидистиң кырынга оюк-делик чок кылдыр таптыг дескилей чада салгаш, адыш-

биле таптай базар. Ынчаар-ла олар ийилээн дүктү борбакташтырбайн, шевергин салып турган. Чер алы бээрге-ле, ону база катап демги ёзугаар ийи каът кылдыр каъттаар.

Дыдып каан дүк дескилештир дола бээрге, көк мөөн кылдыр шаптап кааптар дээш Холурааш хемден суглааш, эрик кыдыынга от салгаш, аңаа үш пашка сугну изиткеш, Анай-же удаа-дараа сунуп-ла турган. Будуктардан кылган шүүрлүг хумундан изиг сугну дүк кырынче Анай саарылдыр кудар. Изиг суглуг хумунну алчып-бержип турда, холдары дегжи бээрге, ол ийиниң карактары чайнап, Анайның ыятканындан арны кыза-даа бээр.

Өй-өйлөп Севил чаа хайындырган сүттүг шайы-биле ажылдаан чонун хүндүлээр. Шайын секпередир куткаш, каш аартааш, Холурааш кырган-авазынче чазык көргөш, аяан дедир сунуп, баштактаныр: «Сүттүг шайың амданныыңга чүрек-хөрээм сергей берди!»

Хоюглап чазааш, ийи уштарын үттүг-ыяштар сугарыңга өйлөп каан кургаг өзекти Холурааш биле Коңгур аргажып эккелгөш, салган дүктүг эгениң ужунга саң дорт салгаш, чуй идип тургаш, баштай ооң куруг ужунга, ооң соонда шуут төндүр орааптар. Оон аргамчы-биле узун дургаар шарыптар. Сыдымның ийи ужунда доннап каан үттүг-ыяштарны улуг өзектиң өйлөп каан уштарыңга кедире суккулап каарга, аът мунган Намы аргамчының муңгаштап каан ужундан соңгу дергилерге баглап алгаш, көк кырыңга дукпуртуландыр сөөрткөш чоруптар. Шыкты өрү-куду чортуп турда, ыр-

шоор куттулар:

*Ак-ла дүктү хоюдар дээш,
Ак-ла талдан кылган савааш,
Аар дүктүң таагызын
Арылдыр-ла саваан савааш.
Тозан хоюм дүгү турда,
Торгу-маңнык тоовас-ла мен.
Доңат сооктар үезинде
Торгу-маңнык чылыг болбас.*

Чудуктун уштарында хендир баглыг, дүктүг алгыны аьт-тыг оолдар көк кырынга амырап сөөртүп турганнар.

– Сөөрттүрге, сөөрттүнгүр болзун! Кидисти ынчаар сөөртпес болза, ол дыгый эвес, үлдүргей боор, – деп, Севил угаадыр.

Дүрүглүг дүктү сөөртүп дооскаш чазыпкаш, хүнге кургадып каан. Ажыл адакталырга, аалда улустун каткы-иткизи чайтыгайнып, чугаа-сооду куттулуп, хамык улуг-биче кижилер дамырак сугга чунуп, хеп-сынын эде чазанып, чазык-чаагай хөөрешкилээр.

Холурааш биле Анай чонун амданныг чем база баш удур тип алган шимези-биле хүндүлээн.

– Ажыл соонда чем амданныг. Чемненип көрүңерем, – дээш, эьттиг деспини, шайлыг хөнекти араттарже чоокшуладыпкаш, улуг назылыг тоолчу Шожалче аяк долдур шимени Коңгур сунгаш: «Силерни көргөш, сеткил сергей бээр. Харын канчап бо үеде чырыткылаш кылдыр көстүп кээр.

ринер ол, нар-шээр чокка ижип-чип көрүңерем» дээр. «Ак чем төкпес» – деп өгбелер чагыын ол чажындан сагып өөрөнгөн.

Өгдө улус тоолчудан тоол ыдарын дилээн. Ол эптештир маспактанып олуруп алгаш: «Кидистиң экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүндө» дээш, тоолун ыдып-ла эгелээн: *«Шыяан ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгуңуң мурнуңда чүвең иргин. Мөңгүн-Тайгада Музур биле Каргы ийи хемниң катчы берген черинде аржаан аккан кончуг чараш ой-мак бар. Шаанда аңчы Хунан-Кара аңаа Дишрең-биле хөл шыдыраа ойнаан дээр. Мыйыс үезинде аңчы аңаа, ол аяңга, одагланьып олурган-дыр эвеспе. Көжсээ апарганда, ооң артында бир-ле чүве кылаштаан ышкаш болган соонда: «Сээң аңнаарың кончуг болгай, хөл шыдыраа ойнаарың база кончуг боор ала?» – деп, бир кижси айтырган. Хунан-Кара хая көрнүп кээрге, чүве-даа көзүлбөс. «Бичиши ойнаар-ла кижси мен, шыдыраа чок канчаар бис?» – деп-тир эвеспе.*

– Менде шыдыраа бар, – дээн соонда, хөл шыдыраа салдына берген.

.—Че, эгелээр бис бе? – деп, көзүлбөс кижси айтырган.

– Че, эгелээй-ле бис, – дээш, аңчы оолду идип каарга, кижси холдары, удур көшкөн. Аңчы элээн бодангылааш, бир боданы артыкка чиптерге, кижси холдары эгиннерге чедир көстүп келген. Элээн болганда, аңчы удуп ап-тыр эвеспе.

Аңчы көрүп олурарга, хола хаайлыг, улууг ала карактарлыг эр кижси көстүп келгеш:

«Шыдыраалаар-даа, аңнаар-даа эр-дир сен. Бир шарыдан бээр бооп-тур мен», – дээш, чиде берген.

Аңчы эртен чер чаа-ла чырын орда, аңнап үнгөш, кончуз улуг хүлбүс ужурун ап-тыр эвеспе» – деп, Шожал тоолун дооскан.

Хамык улустуң кичээнгеи ам Коңгурда барган. Кол-ла ажылы – улус эмнээр хам Коңгур чоокта чаа Моолче чалалга алгаш, ынаар чораанын төөгээн: «Моолга баргаш, арат киж-ээ дуза көргүстүм. Моол-биле деннээрге, Тывада манчы кыдаттарның² чилбизи, чиижеңи черле кедергейин эскердим».

– Ол шын. Аң-мең-биле байлак Тывавыста албан-үндүт³ дээш манчылар үш киштиң тергийн кештерин менден хавырдылар, – деп сураглыг аңчы Калдар хомудаан.

Өшкү кежи чолдак тону элей берген, эрги тарбаган кежи бөрттүг, тас алгы чүвүрлүг, чымчак идиктерлиг кырган аңчы Калдарны деткип, араттар оон-моон чугаага киржи бергеннер: «Албандан аңгыда байлар боттарынга база дүжү-меттеринге чүнү алыксаан болдур, ап-чип, бисти чулуп-ла

² **Манчы кыдаттар** – Кыдат империяның Дайцин династиязының манчы кыдаттары Тываны 1758 чылда эжелеп алган. Ынчан Тываны Урянхай дээр турган. Моолга, Тывага бот деңзилиг черлерни кожуннар кылгаш, моол база тыва нояннары амбын-ноянга чагыртырын дүрүмчүткен. Шунту эрге-чагыргалыг дүжүметтер Моолда Улясутай хоорайда манчыларның сайыдынга чагыртыр. Ол дүжүметтерин дамчыштыр Моол биле Урянхайга, цзянь-цзюн чондан эңмежок албан-үндүт төледир турган.

³ **Албан-үндүт** – киш, диин, ирбиш, дырбактыг, сарыг-кундус кештери-биле үндүрүг төлээри.

турлар», – деп, чоанада чүве ыыттавас Озук ирей хомудаан.

– Хүрээлерде ламалар база араттарның ачызында амыдырап турар. Черле канчап чурттаар бис ам? – деп, кара карактарының оду чайнаан, шоваа чылгычы Сенгээ айтырган.

– Албан-үндүт төлөп шыдаваанда, манчыларга удурланган дээш яды аратты кээргээр эвестер, тос эрии-шаагайга онаай бээрге, шугулдап, даг дижим чара дайнаа дег, удургу дижим ууй дайнаа дег апаар мен, – деп топтуг арат Хевек улашкан.

Албан-үндүт төлевээн азы мал оорлаан шамга кирген араттарны байлар биле манчы кыдаттарның эриидээнин Балдып килең-биле медеглээн: «Бо хүнге чедир ол эриидеткен араттың уё-човууру кулактарымга дынналып чор! Холдары хүлүглүг аратты дүжүмет айтырар: «Холдарыңны чүү дээш хүлүп кааныл?» – Билбес мен, дээрги.

– Херектээнни тос эрииге онаанар! – деп, дүжүмет дужаарга кам-хайыра чок улдаткан арат алгырарга, ялалакчы улам амырап согар.

– А мен арат кижиниң чаагынче хөм-биле хап, шаагайтап турда, көргөн мен. Оон ыңай ырмасынчыг чүве балдырынче калбак ыяш-биле кагары. Кажан ялалакчы кагар дээш холун көдүрүп кээрге-ле, көксү-хөрээм денге көдүрлү бээр; холун бадырарга, куду халая бээр чүве, – деп өжээн-кылыы хайныккан арат Чамзы уламчылаан, – оон ыңай чанагаштааш, сайга олуртур, хыг кыргааш, каракче кудар, чүс катап кымчылаар...

– А мен салааларны шаараш ыяш-биле тыртып тургаш сый иттирер саспылганы, дыргактар адаанче шивегей киир кагарын көргөн мен. А кежээлерде мойнунда дөңгүлүг⁴ кижилер оожум чугаалажыр: «Кажан сени кага бээрге, туттун-майн, сула салдынывыт. Ынчаарыңга аарышкылыы чүгээр боор. Үрдүнмейн, эки тын, азы чок болза алгыр!» Тос эр-ээ-биле эриидеткен кижилерниң уё-човууру мээң кулактарымга база ам-даа дыңналып кээр, – деп Серен ирей сагынган.

– Мээң хөрээмде оон-даа изиг хөрлээ хып турарын кымга тө каап бээр мен ынчаш?

Таңдызындан туман үнгеш,

Хадый-ла бээр, чаай-ла бээр.

Таңмазындан элчин келгеш,

Кага-ла бээр, сога-ла бээр... – деп ырлап, хөөмейлеп хөрөк ажытканы дээре эвеспе, – деп, кайгал Сенгээ хөйге улашкан.

– Кандыг кончуг мергежээн, каржы-хажагай эриини кижиге чогааткан чоор! – деп, Холурааш хорадап-киленнээн.

Эрткен кыжын үндүрүг төлөп шыдавайн барган арат Калдар холдар чок артканын ол билир. Одап каан изиг өгге Калдарның холдарының салаа-сайгыдын хан аргышпас кылдыр боггаш, өгнүң кидизин өттүр дашкаар үндүргеш, чуду-

⁴ **Дөңгү** – үттүг калбак ыяшты кижиниң мойнунга эптештир быжсыглап каарга, чыттынмас, дыш чок боор..

руктарже сугну саарылдыр кудуп-ла турган. Соокка донгаш, дош апарган чудуруктарны ялалакчы мерге-биле одура ша-апкан...

Өг даштында Чонданның ырын араттар дыңнап каан:

Адам каккан дүжүметтин

Ала караан дешкен болза.

Аздым чигген коккаарактын

Азыг дижин сыйкан болза.

Кичээнгейлиг дыңнап орган араттар оон-моон шооңайны берген: «Тос эрээге шыдашпаан араттын оглу өскүс Чондан ырлап чор».

Шаагайтаарга, эриидээрге.

Чанынмаан мен, тейлевээн мен.

Дөңгүлээрге, манзылаарга.

Дөмей дүжүп бербээн-не мен.

Араттар бот-боттарынче көржүпкеш, бир үн-биле кыйгы салган:

– Ол дээрге кайгал Комбу-дур! Тос эрэениң доозазын шыдаан Комбу хостуг ырлавайн кым ырлаарыл! Ону, ооң төрөл аймаан үндүрүгден хостаан болгай.

Өгже улустуң хүндүлээри Бадарчы ирей кирип келгеш, мендилешкен.

– Амыр менди! Дүк хап, дыка дүжүткүр ажылдаан, эр- хейлер! Будуктуг ыяшка куш хонар, буянныг өгге чон чыгыр, – дээш, Анайның сунган аякта шайын ол аартай берген.

– «Хатчыл черниң ыяжы илдең, кайгал эрниң караа илдең» дижири шын. Онза-солун чүнү дыңнадың, кымга душтуң моң, кайгал? – деп, Бадарчы ирей ындында-ла хөөрексээн, карактары чайнаан Сенгээден айтырган.

– Тыва араттарга тос эрээ көргүзөр дээш Улаастайдан Өвүрже манчы кыдаттар чүдүрүп каан хөй тевелерлиг келди. Ийи талазында чүьгүнүң хөйүңге оларның чүгле узун моюннары көстүр. Баштай мен манчы-кыдат бүрүзү мөңгүнү кыңгыраан садыгжы азы бай деп бодап чордум, – деп, Сенгээ харыылаан.

– Кай, ындыг эвес чүве бе? – деп, Опан ирей айтырган. Сенгээ оргаш:

– Бистиң байларывыста дег, олар база хөлечиктерлиг. Манчы-кыдаттарның аът-теве мунар, аыш-чем кылыр, чүьк чүдүрер дээш кандыг-даа хөдели бар, – дээн

– Олар канчаар кеттинген-дир?

– Эттеп каан өшкү азы хүлбүс кежи алгы чолдак тоннарлыг, кончуг бай манчы-кыдаттарның киш кежи бөрттериниң сиргинде дошка-чиңзе⁵ чайнап чоруур, торгу тоннарлыг чорду.

– Боттарын канчаар алдынар-дыр?

– Боттарының чуртунда дег оларның турамыын көргөн

⁵ **Дошка-чиңзе** – чаңгы азы чейзең (башкарылга баштыңы) бөргүндө көк даштыг, хүндү – ак шаажан, чалаң – көк шил, бижээчи база бошка – чес-хола дошкалыг боор.

болзунарза.

Ону дыңнаан араттар өгден соннуг-муннуг үне халааш, баглаашта аъттарын мунгулапкаш, өглеринче челзип ыңай болганнар...

Ядыы чондан албан-үндүт хавырар манчы-кыдаттарның кел чыдар сураан дыңнааш, бодамчалыг араттар ырадыр көже бээр. Чүл дизе, ол үптекчилерни үр үеде халаска аышкарып-чемгерер, аът-хөлүн ажаар, кадарар болгай. Манчыларның Кыдаттан үнгенин дыңнай сала байлар безин оларга чинзе-дужаалының аайы-биле белектер сөнневес дээш ырадыр көже бээрлер. Данды эзирик, кыстарже туралаар ындыг аалчылар-биле ылаңгыя чараш кыстарлыг, аныяк кадайларлыг өг-бүлелерниң артары айыылдыг.

Кыдат садыгжының хоптак-чазыйын чоокта чаа Холурааш кайгаан: арат Комбунуң кончуг шыырак шарызынын мыйыстарындан кудуруунга чедир хемчээгеш, ол хире хемчээлдиг даалымба пөстү кыдат үзүп берген. Шары ынчаар халас чыгыы саттынган. Араттар чаңгыс инени – хураган, көрүнчүктү – хой, кезим шайны – молдурга-биле садыглажырлар...

Кыдат садыгжылар «чегдирип садыглажырынга» ынак, чүге дизе садып алыкчы өрезин өй шаанда төлеп шыдаваанда, ооң өрези ийи катап улгадыр. Ийи дакпыр өрени араттын төлээри дам бергедээр, ынчалдыр-ла ол хөлечик апаар.

Бир катап Холурааштын өөнге араттар чыгылып келген.

– Дарлалга удур тура халышкан «алдан-дургуннарны»

канчалчыктар? – деп, хомудалын чажырбайн, Конгур түрлүү кончуг айтырган.

– Канчап оларны уттур боор?! – деп, араттар оон-моон харыылааннар. – Оларны туткаш, Улаастайга апаргаш, дыка хилинчектээн болгай.

– Оларның баштарын одура кескеш, Ураангайга эккелгеш, чон кортсун дээш чагыларга азып каан, – дээш, Опан ашак тейлээн, – О, Бурган өршээзин, ол коргунчуг үелер катап ээлбес болзунам.

– Алдан-дургуннар дээрге дургуннар эвес, а маадырлар-дыр. «Эгейни кетпеске соок болур, эргини билбеске соора болур». Оларны маадырлар деп чон биле берген, – дээш, Конгур уламчылаан, – Чок кижичогунга чалынмас, бай кижичога байынга пөкпес...

Опан ирей шаажылалды көргөн аратты сагынган: «Улаастайга ол хүн мойнунда дөңгүлүг, белинге чедир чанаштап каан алдан дургуннарның бирээзин шивээден үндүрүп эккелгеш, ооң мойнунда дөңгүзүндөн ийи чургаан сөөрткеш, адагашка ону ооргазы-биле сөгедектей олурткаш, ийи холун хүлүй шарыпканнар. Долгандыр шип-ле шимээн. Хүлүглүг эр бажын чоргаар көдүрүп келгеш, тыва дылда: „Алдай Таңдым өршээзин! Арат чонумну өршээзин! Адаиемни өршээзин! Ажы-төлүмнү өршээзин!“ – деп, алгырыпкан. Моюнда дөңгүзүн адыргаш, бир чургаан ооң кежегезинден алгаш, бурунгаар шелерге, ооң бажы доңгаш дээн. Үзөө берген кижиниң моюн дөзүнчө чидиг чыданы киир шанчып-

тарга, чаңгыс „Уё!“ деп ол алгырган. Оон мойну бир карыш хире узай берген, оорук сөөгүн адыра идипкени ол. Ийиги ялалакчы үзейтир орган кижиниң мойнун чидиг селеме-биле чаңгыс каккаш, үзе шаапкан. Одурулган баш черге дааштыг кээп дүжерже, чон хөлзеп, чамдык багай чүректиг улус моорап, чамдыызы кускан. Үзүк моюн дөзүндө саадындан кара хан аттыга бээрге, үш лама мөңгүн дашкаларга ол ханны дозуп ап турган дижир чораан».

Кижиги бүрүзү чүнү бодавас дээр: «Кадагаатының дарлалыңга чүс-чүс чыл амыдырап, оорга хөндүрбөс базымчазыңга ырма сынган эвээш чон харын-даа төрөөн черлиг, тыва дылдыг бооп камгаланып артып калдывыс. Эр түрлүг, уганнныг, бурунгаар көрүштүг алдан дургуннар манчы кыдатка удур тура халчырга, баштарын кескен болгай. Ам манчы кыдаттар-биле канчаар демисешсе чогуурул?»

– Алдан маадырларның баштыңы Самбажык өлүртпөөн, а орустар чуртунга чаштып чыткаш, ам төрөөн черинче чоруп орат дижири шын бе? – деп, бир арат айтырган.

Чүгө Самбажык Орус чуртундан ээп кээрил? Чүгө дээрге, орустарның чуртунда 1905 чылда хувискаал болган, оон сураа озалдап-даа болза, ам Урянхайда дыңналы бергени ол. Ол-ла бирги орус хувискаалдың салдары-биле 1911 чылда Кыдатка база хувискаал өөскөөн, а Моол биле Урянхай Кыдатка чагыртып турар болганда, ында-мында араттар бажын көдүрүп эгелөөн.

Бир эртен Мөңгүн-Тайгага чар тарай берген: «Кыдаттар-

ның бүүзелерин үптеп эгелээн-дир!»

– Кайда үптеп турар?

– Өвүрде, ол ышкаш Оюн болгаш Салчак кожууннарда...

Тараза-тараза ол чар шын дөстүг болган. «Кыдат садыгжыларны чүгө үптеп эгелээнил? – деп айтырыгга Холурааш бодунга мынчаар харыылаан: «Араттарның мал-маганын, өлүктү барык халаска ап, чонну ядарадып, чилбиленирге, ынчанмайн канчаар!»

Манчы кыдаттарга удур демисел Кыдаттан – Моолче, а оон – Моол-биле кызыгаар Урянхайның кожууннарынче тарап эгелээни ол. Өрт өвүр черлерни хөмө алгаш, Эрзин биле Самагалдайга турган Баян-Боованың⁶ бүүзелерин үптеп үрегдээн.

– Кыдат садыгжыларның негелдезин ёзугаар амбын ноянның чызаан черинге Сапынай, Болдурга деп оорларның холдарын доңуруп шииткен дишти.

Ынчалза-даа кыдат бүүзелер үптээри соксаваан. Бээзи кожууннуң Дус-Даг, Бора-Шайда турар Бээжин-Бадының бүүзелерин үптээн деп сураг дыңналган. Бүүзелер үптээшкини чүгле кыдат садыгжыларны база тыва дүжүметтерни эвес, харын-даа Орус чуртунда Ак-Хаанның дүжүметтерин дүвүредип эгелээн.

⁶ **Баян-Боова** – Бо Янь-Боу деп кыдат бүүзени тыважыдып адааны. Тай Ши Тай-фу, Бо Чжень Ба-ду бүүзелерни тывалар Дажы-Тойбу, Бээжин-Бады бүүзелери деп адап турган.

Иркутскиниң генерал-губернатору Ак хаанче «...урянхайлар манчы кыдаттарга удур тура халышса хөңнү» деп чагаа чорутканын Урянхайны эренгейлеп чагырган амбын ноян Комбу-Доржу, Хемчик унунуң Даа, Бээзи ийи кожуунунуң тогус одагалыг, бүгүдениң даргазы Буян-Бадыргы ийи билбезе-даа, Моолдуң ховуларындан хат кээрин билгеннер.

Күске чылдың бөрү оьду чыыр өйде Коңгурнуң өөнгө элчи шаап келгеш, аът кырындан алгырган: «Дайын эгелээн! Холураашты келдирип тур!»

Элчиниң алгызын таптыг дыңнаваан Коңгур ылавылаар дээш өөндөн үнүп келгеш, ооң чүгле аьдының дуогуларының токкулаарын дыңнап чыдып калган. Ол алгыдан Севил иш-кирнигип ыглай берген:

– Мен черле чүнү кылып каан мен? Кара өлүм... Чинчини чидиргеним... Ам дайын. Шупту-ла чүве мээң өөмнү оюп эртпес, кандаай чүвел...

Холурааш хамык чүвени билир Очурже чорупкан. Ол кайда, чүү болуп турарын көргөн, дыңнаан боор кижини... Холурааш чоокшулап оргаш-ла, Очурнуң аалында кижини бажы кизирт, чугаа-соот кидин-түлүк чоруп турарын эскерип каан. Араттарның аразында делгем хөректин Сойту биле күдер тырың Комбуй Хертек ылгалып көстүп органнар. Ол ийи ышкаш араттарны чон: турза узун, тутса мөге дижир.

Араттарның ол чугаазында Хомду (Кобдо) деп чаңгыс-ла сөс катап-катап дыңналыр. Холурааш чүнү-даа айтырбайн, дыңнап-ла орган. Адак соонда чугаа чүнүң дугайында чоруп

турарын билип апкан.

– Моол араттар Хомдудан манчы кыдаттарны үндүр ойдадырын бистен дилээн-дир, – деп, Очур тайылбырлаан.

– Дузалашпайн канчаар, – деп, Холурааш чөпшээрешкен. – Малга мал өөр, аратка арат өннүк. А ол Хомду хоорай ыракта бе?

– Ийе, ыракта.

– А бир эвес сени дайынче бар дээр болза, чүү деп харыылаар сен? – деп, Холурааш Очурдан айтырган.

– Чоруур апаар мен.

– Чүгө?

– Чүгө дээрге моол араттар дилеп турар-дыр.

– Шын чугаалап ор сен, Очур. Сенгилештир чонга таптыг тайылбырлаар болгай... А оон башка элчи чүгле «Дайын!» депкеш, ынай боорга, чүү-даа билдинмес ышкажыл...

Мөңгүн-Тайгадан Хомдуже эки-тура-биле Сойту, Холурааш, Комбуй үжелээн чорууру шиитпирлеттинген.

Моол таладан манчы хаанның төрези дүшкен дугайында чугаалар чедип кээп, манчы-кыдаттарны Хомдудан үндүр сывыртаарыңа дузалажырын тыва араттардан дилээрге, чүнүн-даа мурнунда бөдүүн чоннун эрес-дидим оолдары аъттаныры ол. Шак ол сорук Комбуй, Сойту, Холурааш ышкаш эрес-дидим тываларның хөрээнге өшпес одагның чалбыыжы дег кыптыга берген.

Кончуг кара сагыштыг органы ажыглап, тыва чоннун бир кезиин өскезинче ыдалап, аңгы-аңгы кожууннар, аймак-

тар, төрөл бөлүктөр аразына көрүшпес, билишпес чорукту өөскүдөрүн кызыткан чиижең, чилби манчы-кыдаттарга Холурааштын хөңнү чок.

Аалына келгеш, улузун ол оожургаткан: «Моол араттар бистен дуза дилээн-дир. Эр кижини аяк дүвүн чылгаарындан аңгыда, дарыны база чыттаар ужурлуг. Дайын – эр кижинин үүлези. Дайына кижини бүрүзү өлбөс болгай».

– Дамырактар чыылгаш, хем болур, тарамыктар каттышкаш, күш болур. Чоруур херек! – деп, Коңгур шиитпирлиг чугаалаан.

Дайын дугайында чугаа-соот бирде чавырлы берип, бирде улам дыргын тарап турган. Чамдык улус дайынче баар араттарны байлар дериир болган деп, а өскөлери байлар боттары дайынче барбас джип турганнар...

– Байлар дайынче араттарны дериир? Ол шуут хоозун чүве-дир, байлар кымны-даа деривес. Дайынче баар Холурааштын идик-хевин, ижер-чиирин, аьдын, ок-чепсээн боттарывыс белеткээй бис, – деп, Коңгур шуудунга кире берген.

Дайын чоруурда белеткелге он хонук хуусаа берген.

– Аьш-чемни аьтка дергилеп аар бе? – деп, Холурааш ачазындан айтырган.

– Дайынчылар болгаш аңчылар шаг шаандан бээр чемни таалыңнааш, аьдына дергилеп аар чораан, – деп, таакпылавышаан, Коңгур таваар тайылбырлаан.

Оон ол бир хумуң дээрбелеп каан арбай далганына ийи аяк ишти хоюг ааржыны холуй былгапкаш, хаптапкан. Дизип

каан куруттарже, хырында саржагже айыткаш, Коңгур:

– Бо бүгү бир айны шыдаар. Сээң ынак кара-кадыынны кылыптар бис. Эзер ажыр октааш баглап аар таалың-даа магалыг-ла. Ай ажыр аннаар деп барганымда хенмени кадырган шары чүрээнге суп аар кижиги мен, – дээн.

Севил уйнуунга бодунуң хөмден даарап алганы ишкир көгээржиин бергеш, чагаан:

– Бо көгээржикке суг, хымыс дээн чижектиг суксун аймаа шыгжаар сен. Челзип орунда, эзеринде артып алганың көгээржиинде суг биле ааржы холушкаш, шала ажыг амданныг апаар. Ындыг суксун суксатпас-даа, харын чамдыкта аштатпас-даа.

Хөйден чыда калбайн, Анай изиг отта шой пашта сарлык сүдүнүң өремезин хайындырып турган. Өремеден саржаг ылгалырга, кырынга ак көвүк салдап эгелээр. Ол ак көвүктен саржаг ылгалы берзин дээш Анай ынаар үүргенелиг далганны немепкеш, былгаптарга, паштың дүвүнде чөкпек – «кара-кадык» саржагдан аңгыланы берген. Саржагны Анай аңгы саваже кудупкаш, паш дүвүнде арткан чөкпекти кургадып каан хой хырнынга⁷ савалапкан. Холурааштың ынак чеми – хырында кара-кадык белен болганы ол.

⁷ **Хырын, сыңый, мөөн** – боданың азы өшкүнүң сыңыйын кевиргеш, ишкир болзун дээш, шөе, хере тыртып, ууштаптар. Оон үргеш, ыштааш, саржаг кудар. Ол ышкаш шээр мал хырнын аңдаргаи, үргеш, ыштаптар. Ындыг савалар өл-шык тоовас болур. Хырынга чөкпек, ээжегей, саржаг кудар. Ыштаан бода мөөнүн шыгыткаш, ууштааш, арага кудар. Ишикири үш литр хире боор. Шимези төнө бээрге, савазын дүргеш, шыгжап аар. Инек мөөнү дыка быжыг.

Өгнүң хана дораларының адаккыларын өрү ажып, даап каггылаан, салгын өттүр сырыннап турар. Ажып каан эжинден даглар-ла чиргилчиннеп көстүр. Чаа дөгерген хой кезинден чагны, эът артынчызын Севил кестик-биле адыра сивирип-сивирип, алгыны божа-биле чаап каан. Оон отта пашка сарлык сүдүн ол чылыткаш, сүтче хойтпакты эвээшти дамдылады кудуп тура, үргүлчү былгап-ла турган. Кажан пашта хойтпактыг сүт сарыг сугланы бээрге, пашты оттан эскеш, сарыг суун таарже⁸ ылгай кудупкан. Оон пашта артан быштактың сарыг суун хымыш-биле сы базыпкаш, таарга каггаш, кырындан аар даш-биле бастырып каан. Аар чүък адаанда дөрбелчин быштак кадый бээрге, ону таардан ужулгаш, ыяш деспиге салгаш, хөлегелиг черге – орун адаанга шыгжап каан.

Кежээликтей Коңгур биле Холурааш хойнуң коң эъдиниң сөөктерин чүстеринден адырып, эъдин сөөктерден аңгылай кезип турганнар. Дооразы ийи илиг кылдыр эътти дилиндектей кезипкеннер. Оларның чанында Анай даштарлыг одагда чем хайындырып турган. От өжүп бар чыдырда, кескен эъдин оңгар кырынга азып тургаш, Коңгур: «Изидип каан даштарның чылыынга дүннү өттүр эътти ыштап кадырар бис, оглум» дээн.

Улуг кара паш долдур шылып каан сөөктерлиг хой эъдиниң көже-биле быдаалаан мүнүн өг-бүле чооглап алганда,

⁸ **Таар** – чуң-биле аргаан, божа аксыр хан.

Холурааш баштактанган: «Че, ам бичии өөэдип чыдып болур аа?»

– Дыштан, дыштан, оглум. Бөгүн-даа бис шупту шыырак ажылдадывыс.

Эртенинде Холурааш херек аьш-чемин чыггаш, таалыңнааш, айтырган: «Мээң Дас-Кара аьдым мынча чүвени ууптар чүве бе, ачай?»

– Дас-Кара сени болгаш таалыңны чайлыг уур, чүьктүг Чадаанага чедир хала чок чоруур деп бил. Кол-ла чүве – чепсек! Чүнү алырың бодан, – деп, Коңгур сүмелээн.

– Ча биле согун, боо, бижек алыр бе?

– Бир дугаарында мээң аң адар боом ап ал, ол дайынга база ажыглаттынар. Чоок тулчуушкунга ча-согуннуг, чүгүрүк аьттыг кижии соок чепсектиг дайзындан артык боор.

– Ча-согун дайынчыдан күштү негээр, а мен хөөкүй...

– Сээң күжүң четчир. Ча-согунну-даа канчаар. Берге байдалда чүгле бодунга бүзүре. Сээң артында кырган-аваң, мен, Анай барын утпайн чор.

– Мээң кош-бижээм кандыг-дыр че? – деп, мыйыс хынныг улуг бижекти курунда азынган Холурааш ачазының мурнунга оң, солагай талазынче чоргаар кылаштагылаан.

– Кончуг эки-дир! – дээш, улуг бижекти хынындан ужулгаш, Коңгур ооң бизин хынааш, сүмелээн. – Бижектиң чидии херек, а сөстүң чигези кедилиг.

Ачазы Холураашка кестик берген. Ол чидиг бистиг бичии бижек-биле чүлүттүнер, аңны кежинден сояр, малды чаза-

ар, аът дерииниң ажылдарын кылыр. Оон Коңгур чактырын хавындан ужулгаш, буруңгаар сунгаш, боозунуң кызык будун көзүндүргөш, черге кадай шанчып алган. Ол саадааның ийинде халаңнадып алган дарылыг, коргулчун октуг кавындызын суйбап көргөш: «Сээң кырган-ачаң коргулчун окчугаштар-биле часпас адар чораан. Коргулчуннуң тывылбазы-ла кончуг» – дээн.

Кара идежинде хоюг дарыны боо кулаанче Коңгур чаларадыпкаш: «Мыйысчыгашта артык ок бар. Ол ок-биле кижичамаанчок, аңны узуткап шыдавас сен. Чүгле аар балыгланган амытанны харын адып шыдаар. Ам адыптар дээримге, окчок каар мен. Ок хоратпазы-биле атпас мен, —дээш, боозун шыгаарын Коңгур соксаткаш, – Ам идик-хепти ончалап көр-ээлем, оглум», – дээн.

Эзерже олуларда эптиг элик кежи чолдак тонун оглу кедипкен. Оон кызыл пөс курнуң бир ужун белин долгандырыпкаш, кыдыынга доңнапкаш, өске ужун биргизиниң кырындан ийи катап долгандыр куржаныпкаш, адак-бышкаачииги кончуг Холурааш аай-дедир кылаштагылаан.

– Курнуң кызыл өңнүү эки харын, балыгланганыңда кызыл ханны дайзын эскербес. Ындыг кур аъттыг кижиниң хендирбелерин силгиишскинден, соуглардан камгалаар, – деп, Коңгур оглун мактаан.

Холурааш ам дырбактыг кезин аңдара даараан чеңи чок биле хыралып калган кара тарбаган кежи бөрттү, кырган-авазының даарап бергени кандыг-даа үеде доктаамал ке-

дер хевин – хевенекти кедипкеш: «Хевенек өске хевимден чиик, эптиг-дир», – деп, амыраан.

– Хевенекти күзүн кыргaan хураган кежинден даараан мен, – деп, Севил өөрээн.

– Хевенекти хүннүң-даа кедерге, ол белен элевес болгай, – деп, Коңгур бадыткаан.

Холурааштың эттеп каан элик кежи дөртегер алгы чүвүрүн аннаарда кетсин дээш Анай эрткен чылын даараан. Ам ол чүвүрүнүң кырындан кадайының даарааны өшкү кежи үгдешки кедипкеш, Холурааш ыңай-бээр баскылаан.

– Үгдешки-даа тулган-на! Ол аъттыг кижиниң буттарын чаъс-хардан, ыяштарның будуктарындан, тенниг харагандан камгалаар болгай, – деп, Коңгур ылавылаан.

Холурааш кадыг идиктиг. Эзенгиже киир теп алган идиниң ытпак бажы аъттыг кижиниң бир-бир талазынче эглиринге, донгаярынга эптиг. Идиктиң кадыг, чоон хөм кештиг хончулары аъттыг кижиниң буттарын камгалаарындан аңгыда, ол идиктер таалыңнар-биле катай аъттың быктын, иштин база камгалап чоруур. Чайгы үеде идиктерге сарыг-сиген оът каап аар, а кыжын кидис уктар-биле катай кедер. Аннаарда азы көштерде кедер чымчак идиктерин Холурааш таалыңче суп алган.

– Көшкүн-дайынчылар шаг шаандан аъттыг дайылдажып чораан. Аьдың өлүртсе-даа, холда чепсээң-биле дайзыныңче халдай бер. А бир эвес чепсээң чок болза, бистиң хүрештин аргаларын ажыгла, – деп, Коңгур оглун чагаан.

Кезек хамнап-хамнап, Коңгур аптарадан алгы хаптарда чат даштары⁹ ушту берген.

– Бо даштарны канчаар ажыглаар чүвөл? – деп, Холурааш айтырган.

– Агаар изиг болзун дээнде, чат даштарын оттуң чалбыыжыңга дөгөй туткаш, кидиске азы дүкке ораагаш, салып каар. Агаарның чүдөрээрин болдурбас дизе, чаттыг дашты адыжыңга салгаш, «ону өттүр» аңгы-аңгы талаларже үрер сен.

– А чаъс чагдырарарда?

– Агып чыдар сугнуң кырынга (дамырак) чаттыг дашты азып каар. Күштүг чаъс-чайык кыйгырарда, чаттыг дашты дагдан шурап баткан дамырак сугже каар. Чаттыг дашты анаа ап болбас. Ыяап хамнаан соонда ап болур. А бо даштарны хамнап каан мен, ап алырыңга ажырбас. Олар сени, Сойтуну, Комбуйну октардан камгалаар. Ам эм оыттарыны, довук¹⁰ кургаг аът ханын, тооргу хирнин, сыын мыйызын, мыйгак кудуруун ыяап ап ал.

Соок дүжүп келгенде, чишке хереглээн аъттың ханын дозуп алгаш, ыяш хумуннарга кудуп турганын Холурааш сагынган. Элээн болганда турнуккан ханның кырынга чырык

⁹ **Чат даштары** – узуну 2—3 илиг, үш кырлыг шилдегер, ак болгаш ак-көк өңнүг, хуулгаазын бичиш даштар.

¹⁰ **Довук** – хойнуң дискээниң сөөкчүгези.

сарыг хан, хумуң дүвүнде дестиг кызыл-хүрөң хан ылгалы бээр. Чырык сарыг өңнүг ханны саваже аңгылааш, оон деспиге куткаш, өг иштинге кургадыр. Кургаткан аът ханын Холурааш өшкү кежи хавынга шыгжап алган.

– Кургаг аът ханын ажыглаарында ооң хензиг кезээн ас-кыңче киир каггаш, сорар ийикпе азы ону чылыг сугга эзилдирип аар сен. Кургаг аът ханы болгаш мыйгак кудуруу могап шылаан база аштаан кижиге дыка дузалаар чүве, – деп, Коңгур оглунга тайылбырлаан.

Мыйгак олчалаанда, ол дораан ооң кудуруун кежи-биле катай аңгылап аар. Оон дүгүн чидиг бижек-биле сүвүрүп каапкаш, кудурукту кежи-биле катай өг девиириниң адаанга кургады азар. Оон Коңгур: «Кудуруктуң хензиг кезиин бижек-биле үзе кескеш, дайнап-дайнап ажырыптар. Далаш чорук чокта, согаашка хоюдур соктааш, чылыг сугга эзилдир былгааш, ижерге эки. Алдын дазылдан шайны кежээ ишпес болза эки», – дээн.

– Чүгө? – деп Холурааш айтырарга, ачазы: «Чүрек шапкылангаш, удуп шыдавас сен. Кедегге данны атсы турар деп барзыңза ижип аарга чогуур», – дээн.

Узун-херии оруктарга азы кедегге от салбайн, чем чивейн, хайындырып каан хой довуун сорарга, аштааны чидип, өс эдер. Тооргу хирни, сыын мыйызы, мыйгак кудуруу күш киирер. Холурааш таалыңынче довукту, мыйгак кудуруун, кургаткан аът ханын, тооргу хинин, сыын мыйызының кескиндизин, адыг дыргаан, тарбаган өдүн база үзүн, хая чугун,

янзы-бүрү эм ыттарны суп алган.

– Сени мен шаам-биле өөреткен мен. Шогжаң бажы хатыг, шош бажы ханныг. Канчаар эмнээрин билир сен. Сен биеэ бодуң эвес, аажок сагышсыргай болу бердиң.

– Дайын дээш сагыжым саарзык, ачай.

Хем эриинге Коңгур узуну кулаш хире, калбаа карыш хире ындыг-ла бедик эвес от салыпкан. Холураашты ол соок сугга эштирин сүмелээн. Оглу соок сугдан үнүп келгеш, ачазындан айтырган: «Ам оон ыңай чүнү кылыр?»

– Отту ажыр кылашта. Ажырбас, чүң-даа канчап барбас.

– Отка кылаштааш, харын чылыга бердим – дээш, Холурааш чөөн чүктен соңгу чүкче от таварып кылаштааш, оон хүнгээр база кылаштаан. Ынчаар кылаштап тургаш, отка чалбарып чораан:

Өрттени бээр аарыгларны

Өртет, одум, чишин чивит.

Өрттенмезин менден ырат,

Өршээ, өршээ, дузаң көргүс.

Соок сугга эштип, от таварып кылаштааш, Холурааш оожургааш, айтырган: «Суг биле от канчаар дузалааныл?»

– Суг-даа, от-даа сени арыглап каапканнар. Соок суг хову-шөлдүң маңгысчыгаштарын сенден арыглааны ол. А сугдан кортпастарын отка өрттеткенивис ол. Чалбарыглар, күз-ээшкиннер база дузалаан деп бил.

Холурааш сагыш човаар чүвези чок апаарга, Коңгур оглундан айтырган: «Кижиниң төрөөн чери деп чүл ол?»

– Иемниң өпейлеп өстүрүп каан кавайы, адамның шалбадап өөреткени быжыг холдары, оларның чагыг-сөзү, бо кидис өөм-не-дир.

– Кончуг шын. Төрээн черивистиң үндезин дөзү арга-арыгның, дагларывыстың ыяш-дажында, ыды-кужунда, аң-меңинде, арыг агаарында, дамырак кара сугларында, дажыг хемнеринде, ак-көк хөлдеринде, оргу-шөлдерниң ыт-сигенинде, бисти долгандыр турар бойдузувуста болдур ийин. Каяа-даа, кажан-даа төрээн чериң бодап, төрел чонун сактып чор, оглум.

Аьттаныр хүн-даа келген. Холурааш чоннуң мерген сөстөрин сагынган: «Үе кээрге, адыр чок, үер кээрге чай чок». Кырган-авазының: «Орукка омак-сергек чор. Чадаанага баргаш, хүрээге өлүг, дириг төрел чонун дээш мээн өмүнээмден тейлеп каар сен. Чадаг чорба, аьттыг чору. Чааскаан чорба, өөрлүг чору. Ада көрбээнин оглу көөр» – дээн чагыын Холурааш сактып алган.

– Орукка оваарымчалыг бол, – деп, дайынче аьткарып тура, оглун Конгур чагаан. – Эш-өөрүң хөй болгай. Төрээн Мөңгүн-Тайганче, бисче дөмей-ле ээп чанып кээр сен...

– Бодуңну камнап чор! – деп, Анайның чодураа дег кара карактары кылаңнашкан.

Анай хая көрүнгөш, Мөңгүн-Тайгазын кайгай бээрге, Холурааш дораан авазын аржааннадып чораанын сактып келген: «Анайның авамга дөмейин аар!» Кажан ол ашаанче көрнүп кээрге, карак чаштарындан арны өл болган.

– Ынчанма даан, Анай! — деп, Холурааш кадайын чазамыктаан.

– Мени дээш сагыш човава, – деп, карактары чаштыг кадайы ам хүлүмзүрөөн. – Шупту чүве анаа болур. Сен бисче эеп кээр сен.

– Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү база төлептиг кижилер болур. Кижиге өзер, кидис шөйлүр. Сен, Холурааш, ам ёзулуг эр болганың ол-дур! Таныш хөй боорга, даг-даштан тайып ушпас, төрөл хөй боорга, төөрөп азып чорбас, – дээш, Севил дашкаар үнгөш, чөөн чүкчө көрнүп алгаш, тоскарак-биле сүттү дөрт чүкчө чажып чалбараан.

О, өршээ хайыракан! Өршээ!

Арттың улуу мында болзун.

Арттынчактың улуу сенде болзун.

О, өршээ, чоруу-ла чогузун!

Ораның улуу мында болзун.

Олчаның улуу сенде болзун.

Чораан ботка човаг чок болзун.

Чорткан аътка соодуг чок болзун! – деп, Севил чажыг чажып, уйнуу менди-чаагай чедип кээр болзун деп оран-таңдызынга чалбарып-ла турган.

Холурааш эзеңгиче будун киир тепкен турда, Конгур: «Куш уялыг, кижиге чурттуг. Сээң Мөңгүн-Тайгаң сени манар. Дөмей-ле чедип кээр сен, оглум», – деп чагаан.

Холурааш айттаныпканда, Конгур оглун каргыраа-биле үдеп чыдып калган. Ачазының үнү бирде ырап, бирде кың-

гырткайнып чаңгыланып, ижин-баарны ажыңнадыр куюмнадып, тааланчыг чазамыктап куттулган. Ам оглу ачазының ол каргыраазында хая-даш чуулгаш, казырадыр дагжап, бузулган дег кыннып кээрге, «каргыраада ылап-ла дагларның кайгамчык өндүр чаагайы, күчү-күштүг түрлүү сиңген-дир» деп бодап чораан. «Биче-Мөңгүн-Тайга дээрге өгбелеримниң болгаш ада-иемниң дагып чораан меңги баштыг ыдыктыг сыны болгай. Мындыг магалыг оранымдан бөгүн дайынче аъттаныптым» деп бодап халдып орда, ачазының ыры-каргыраазы орук дургаар Холураашты дайынга тиилээринче сорук киирген.

2. ЧАДААНАЖЕ ОРУККА

Мөңгүн-Тайгадан Хомду дайынынче Холурааш, Сойту база Комбуй аьттарын мунупкан, түрлүү кончуг челзип органнар. Сойту биле Комбуй төрээн черинден ырак орукче бир дугаар аьттанган болгаш ыңай-бээр кайганмышаан, бурунгаар үзейипкен шаап орган. Чүге-ле ийик, Холурааш: «Бо дайынга бис тиилээр ужурлуг бис!» деп идегеп чораан. Артыштың ногаан бүрүлерин холунга өйдүктүрүпкеш, оон чаагай чыдын таалал-биле киир тынмышаан, көрүп көрбэ-эни чурттарны ол сагыштаан...

Бир-ле черде хек эткен. Холурааш кады чораан эштерин кый деп алгаш, тонунуң хойнундан шидиглиг алгы хавындан ачазының бергени хуулгаазын чаттыг даштарын ужулгаш, Сойту биле Комбуйнуң адыштарынга салгаш: «Боо октарындан силерни камгалаар бо чаттыг даштарны идегелдиг черлериңерге шыгжап алыңар», – деп, чагаан.

Сойту биле Комбуй улуг кош-бижек, сүге-балдыдан эгел-ээш, быстан-дарызын, шай-дузун, идик-хевин, күш-хүнезинин, баг-сыдымнарын дергилеп, кош-таалыңнарынче суп алган болганнар.

Комбуй ортумак дурт-сынныг, делгем хөректиг, эрес-кашпагай, топтуг-томаанныг. Аалынга ол үр олулар хөңнү чок, үргүлчү таңды-сын, арга-эзим кезип чоруур. Бойдуска кончуг хумагалыындан черниң аң-меңиниң онча-мендизин, аа-

жы-чаңын, эвээш-хөйүн, кайда турарын беш салаазы дег билир.

Сойту ортумак, харын-даа чолдаксымаар сынныг, шимченгир, аажок эрес, өткүт үннүг, дыка сонуургак, арын-шырайы шевергин чараш, аңчы уктуг, чазыы кончуг аныяк эр. Эң ынак кадагалаар эди – чактыр боозу. Чазыг чок, дүрген адары-биле алдаржаан. Ча-согун, какпа-дузакты ажыглаарынга мергежээн. Мөңгүн-Тайгазының девискээринге, Даг-Алтайның тайгазынче аңнап аъттанганда өлүк-тывыштыг чоок кижилерин өөртүп кээр.

Комбуйнуң-даа, Сойтунуң-даа тайга-тандызындан эккеп турар олча-кежииниң барык шуптузу албан-үндүт төлээринге барып турарын Холурааш билир. Диин, дырбактыг, киш, күзен, кырза, ирбиш, дилги, бөрү кештери-биле манчы-кыдаттың онаап каан албан-үндүдүн төлээр. Албан хүлээп алыр кыдат дүжүмөттөргө хээли кылдыр бээр кештерни, өске-даа белектерни боттарының байлары база-ла бөдүүн чоннуң оорга-мойнунга салып каар. Ууттунмас ол албан-үндүттен чайлаар арга чок болгаш арааттар бергедежирлер. Арат кижиниң сагыш-сеткилин аар-берге салым-хуузунун өйүп кээрин чүү дээр! Хостуг-шөлээн чыдар, үе-дүптеги шиин салбас оран-тандызынга алаагып аңнаксаар бир чылдагааны ында. Чүгө дизе, дүймедип кээр түмөн бодал ынчан эстип-чидип, хөрөк ишти хозай бээр болгай.

А Холурааш аңчы-малчын боорундан аңгыда, аараан кижилерни эмнээр чаяалгалыг база чонунга хүндүткелдиг бо-

орга, дүжүметтер, байлар ооң улус аразында анаа эвес байдалын, эрге-күжүн хүлээп көөр турган.

Кадыр арттарны ажып, дажыг хемнерни кежип, халдып-ла органнар...

Каргы хемни олар аьттары-биле сүстүрүп кешкеш, Ак-Шивээниң сынында бууарарып көстүп чыдар хертеш кертилек-баалык – Саадак арттың кырынче углапканнар. Артче углаан кокпалап, Ак-Шивээниң даг эдээ-биле дөш өрү үнүп бар чыда: «Койгун, койгун!» – деп баштай Сойту, оон Комбуй алгырган. Шупту доктаап, шимээн чок барганда:

– Шынап-ла кодан-дыр! – дээш, Комбуй сиген аразынче шимеш диген бора коданның уунче айыткан. Ооң-биле сүржүр чай кайда боор.

Корткан койгун оларның чаны-биле халып ыңай боорга, олар оруун уламчылап, арт кырынче көдүрлүп-ле органнар. Оьт-сиген шыпкан артта кокпа орук чоорту чанагаш хаяларже углаан.

Ам-на Саадак сынның кырынче олар үнүп кээрге, ында ийи оваа бар болган. Аьттарындан дүшкеш, арт кырының арыг агаарын тынып, көжүй берген буттарын хөндүрүп алгаш, көгээржикте сүттүг шайын, аьш-чемниң дээжизин хүнгээр чашканнар. Холурааш чалбарып, йөрээл салыр: «О, өршээ хайыракан!

*Алдын делегейим хайыракан,
Артымда чайнап, бараадаан
Ак баштыг Мөңгүн-Тайгам!*

Арат чоннуң кадъын өршээ.

Бедик артым, чавызап өршээ.

Берт орук аштаглыг бооп өршээ.

Кадыр, узун орук кыскалап өршээ,

Хамык чоннуң дъшитыг аргышсын. өршээ!» – дээш, оран-тандызының ээзинден чораан чоруу чогуу, оруу шаптаразын чок болурун дилеп чалбарааш, кижиге бүрүзү аьдының челинден дүк сывыргаш, адагашка баглап каан.

Моон, Саадак арттың кырындан олар хараарга, чөөн талада – Танды-Уула, барыын чүкте – Алтайның кызыгаары, Узун-Хем тода көзүлген. Бо адаанывыс черлерни Ак-Шивээ сынны тудуштуруп турар. Мурнуу чүкте мөңгө менгилери чайнаан мокулдур ак Мөңгүн-Тайга чоргаары кончуг сүрлүг көзүлген. Хаттан ыжык хаялар баарынга дыш ап, олар аразында: «Саадак арттың ады кайыын тывылганыл?» – деп, Сойту сонуургаан.

– Шаанда маңаа бир аңчы согуннарлыг саадаан уттупкан дижир. Бир эвес Саадак артын кыдындан көөр болза, шынап-ла саадак сагындырар, – деп, Холурааш харыылаан.

– Мээң төрелдерим моол кожаларлыг, олар малын кады кадарар, моолдажыр, черле найыралдыы аажоктар, Силерниң чоок кожаларынар Алтайдан болгай. Алтай дылга арыг чугаалаар силер ыйнаан? – деп, Комбуй айтырган.

– Алтайлар-биле чүгле өңнүктер эвес, кудалашкаш, хан төрел апарган бис. Алтай дылды төрөөн дылым дег билир мен, – деп, Холурааш чоргаар харыылаан.

Дыштанып алгаш, аъттарын чедип алгаш, кудургайны куду бадыпканнар. Куду баткан тудум, ыяштар чоорту көвүдөп, ылаңгыя дыттар колдаан. Буттар чаны-биле дендии арыг дамырак кара суглар шурап бадып, аяңнар көстүргө, чаражын! Эң-не адаанче олар бадып кээрге, хөлчөк шапкын хемчигеш аккан, долгандыр-ла арга-арыг. Ол-ла кылашташкаш, демги хемден барык ийи катап улуг хем эриинге доктааганнар.

Дүъштеп алгаш, арга ишти-биле хемниң агымының аайы-биле ам шуут аъттарны мунуп алгаш, шала дүрген чортупканнар. Хем ишти-биле аргаладып артче чүткүдүп үнүп орда, арга үзүктели бээрге, оът-сигенниг, янзы-бүрү чечектерлиг аяң-шынаалар көстүп, артче чоокшулаан тудум арга улам шаарарган. Хүн ажар деп баарга, эң сөөлгү арга кыды-ыңга хонар деп шиитпирлээннер.

Кежээ-даа кайгамчык: аяс хүн, чиңгир көк дээр, оожум, чылыг. Ажып бар чыткан хүннүн херелдеринге дыттарнын баштары, уннары дуу ол-ла Танды-Ууланың дээрге шаштыккан кадыр даглары арта алдынналып көзүлгөн. Дендии улуг, чодур дыттын чоогунга одагны кыпсыптарга: «Ии, мында одаар ыяштын хөйүн! Бисте дег хараган чыып, инек мыяа, көржең одавас магалыын көрөм», – деп, Сойту магадаан.

Одагның ак-көк ыжы буруладыр көдүрлү бээрге, хүн шуут ажып, даглар баштарының чараш өңнери чидип, караңгыда одагда дөгеленген ыяштарнын уннарында от чайнай берген. Кежээки чем соонда, хүнзедир арга-арыгнын, даглар-

ның артыш-шаанаксыг агаарын хөрек долдур тынып чоранан үш эр, эзерин сыртангаш, чонаан дөженгеш, чык кылдыр удуй берген. Үш дүн ортузунда бир таладан өске талаже аңдарлып чыда, Сойту хар чаап турар деп бодаан. Ону-даа херекке албайн, ол дораан удуй берген.

Даң бажында Сойту биле Комбуйну Холурааштың өткүт үнү оттурупкан: «Коргунчуун! Бисти долгандыр чүү бооп турарын көрзүнерзе!..» Комбуй биле Сойту ковайгаш, көрүптерге, долгандыр бүгү чүве – даглар, арга-арыг кылын ак хар-биле шугланыпкан, кыш дүшкен болган. Дүүн удуп чыдып аарда чылыг чай, а бертен харлыг кыжын оттуп келгеннер. Мөңгүн-Тайгага көктүг чайын кыш дүжүптерин олар билир.

Ыяштар будуктарында хар эрип дамдылаза-даа, удур чаг-бышаан. Чагган хар эчигейи кончуг эриирге, кургаг чээр-ген дилээн эрлерниң идик-хеви шуут көк мөөн болган. Өл ыяштан одаа хып чадап, ышталып-ла чыдар. Отту арай боорда хөрлээледип алгаш, эртенги чемни олулар кургаг чер тыппайн, бут кырынга шал-бул чемненгеннер. Удур хар чагза-даа, эрип чыдар. Шак мынчаар хар чаапкаш, эриринин орнунга, суггур чаьс-чайык-даа чагган болза, моон чүс катап дээрэ ийик. Анаада дег чиик-адак аьттаныптар чүве кайда боор, көк мөөн аьттарже өл чүьктү эмеглежип чүдүргеш, эзерлерже өл идик-хептиг арай боорда саадапканнар.

Эрээн харлыг орукка аьттар удаа-дараа тайып чоруур боорга, аьттардан дүшкеш, узун дынындан чедип алгаш, берге

оруктарны оя кылаштап чорааннар. Өзекке киир өткөн улусту соок хат өттүр хадыырга дидиренчиин! Долгандыр бүгү чүве оларга дошкун соок, хөлүгүр сагындырган. Дүүн чаа-ла оларны өөртүп турган бойдустан ам чүгле долгандыр ак хар-биле шыптынган арга-ыяш, соок менгилиг даглар арткан...

Артче бедээн тудум, соогу дам киткээн. Соок күштелирге, удур эрип, малгашталып чыдар хардан канчап-даа дээре боорга, өөрүп чорааннар – соокта хар удур эривес болгаш, чартык кулаш хөртүктерге аьттар дүшпейн, ылгын чоруп орган. Чаңгыс аьт турупса, соонда чорааны тырлы бербезин дээш, соок хат тынышты дуй хөме хадыза-даа, чаңгыс-даа турбайн, чүткүдүп-ле органнар. Ам-на оваа чыып каан артче үнүп келгеннер.

Арт кырынче үнүп кээри билек, хар холумактыг хат катап-ла күштелген. Кылын хар чагганындан, дүвүнүң күштелгенинден орук көзүлбестээн. Чүү-даа көзүлбес бо орукту Холурааш баштап чораан. Ооң соондан Сойту биле Комбуй дөыш өрү хөртүктер, хаялар аразы-биле кылаң кара дамырак сугларны ажа халып, арнын күштүг хаттан дуглай каап, чортуп чорааш, ам шуут аьттарындан дүшкеш, чадаг үнүп эгелээннер. Ынчап чорааш, дендии кадыр хая-дашка кызадып келгеннер. Долгандыр оруктуң сомазы безин чок, хар дуй чаапкан, булуттар аразында хат-дүвүде баш муңгаш. Холурааш боданып-боданып, Комбуйже көргөш: «Чайгы үеде манаа чорумда хар бар эвес, оьт-сиген, хая-даштар

көстүп, орук тода чыткан», – дээн

Чүгле куш ужар бедик хаялар кырында аъттарның бажы халайгылаан, а ээлери ыт чок. От-көс, изиг аыш-чем чокта бедик тас тайга кыры. . . Шак мындыг баш муңгаш үеде берге байдалдан канчаар үнер аргазын Холурааш боданган: «Хар чагбаан болза, хат-шуурган эвес болза, аспас ийик бис. Черле бир аргазын тывар».

– Аза берген-дир бис. «Аспас дизе, хая көрүн, алдаvas дизе, айтырып чор» дижири дег, хая көрнүп, дедирлээнивис дээре боор. Улуг улустуң чугаалажыры орукту айтып турар ылгавыр демдектер – улуг инек-даштар кырында шиш баштыг бичии даштарны дилээр апаар. А ону дилээрде, дедирлээр херек, – дээш, Холурааш харда арай боорда эскерти-нер истерни топтап көрбүшаан, инек-даштар, онгарлар, дамырактар, хөртүктөр аразы-биле ийи эжин баштап алгаш, дедирлепкен.

Сактырга-ла, булуттар аразы-биле элээн каш хонук чоруп келген-даа ышкаш. Ам булуттарны хат арылдыр хадып апары билек, база катап шуурганнап эгелээн. Чаңгыс черге эштериниң чыглырын манап алгаш, бөкперлешкен аъттардан Сойтуну чаңгыс базым-даа ыравазын Холурааш шыңгыы сагындыргаш, Комбуйну эдертпкеш, орукту чадаг дилеп чорупканнар.

Шупту таладан хөме уруп турар хаттыг дүвү аразында четтинчип алган Холурааш биле Комбуй улуг инек-даштар чанынга доктаагаш-ла, ында харны эжип, шиш баштыг би-

чий даштарны көрзүнгөннөр. Чамдыкта ол ийи хая көр-
нүрге, Сойту аъттары-биле долгандыр ак дүвүгө бүргеткен
бичии борбак кара төгерик-даа ышкаш. А Сойту эштерин
көөрге, доо-ла арай деп көстүр ак дүвү оранында шимчеп
турар бичии, ийи кара сай даштары сагындырган. Канчан-
гаш-ла бир инек-даш кырында дүвүлөп каан харны эжип-
кеш, Холурааш ылгавыр демдектиг даштарны көрүп кааш,
өөрээнинден алгырыпкан:

– Ылгавыр демдектер бар-дыр, Сойту, бээр кел шымда! –
деп, ол эжин кый дээн.

Кажан Сойту чоокшулап кээрге, улуг инек-даштар кы-
рында шиш баштыг үш дашчыгаштарже олар өөрүшкүлүг
айыткан. Арай деп оруктуң уг-шии билдине бергенде, үе чи-
дирбейн, буруңгаарлапканнар.

Эң-не бажында чораан Холурааш кезек болгаш-ла, аьдын-
дан доңгаш дээш, кымчызы-биле инек-даштардан харны дү-
жүр силгип чораан. Ооң шын орук-биле чоруп орарын ол
ёзулуг-ла ылгавыр демдектиг даштар херечилээн. Кыр кы-
рынга үнгөш, оон баткаш, хаттан ыжык черге доктаап, та-
акпылааннар. Ам бирде аъттыг, бирде чадаг хар кыры-биле
чоруп оргаш, кедерээн соокка донуп чорааннар.

Туман шыпкан булуттар аразы-биле чоруп орда, чоор-
ту хар чаары эвээжеп, туман арылза-ла, шала алдынналчак
өңнүг апаргаш, хенертен карак чылчырыктаар хүннээректе
Барлык хемниң долгандыр девискээри көстүп келген. Ол хи-
ре хөй үе иштинде шуурган-хатка силгидип, донуп чорааш,

катап-ла чингир көк дээр, ногаан чайт эзим-арга, шынааларны көрүп кааш, ам база кыштың ортаа үезинден чайже катап эглип кээп, кезек када аймаарай берген турганнар-даа.

Хүннүң херелдеринге эрип чыдар харны сүстүрбүшаан, хаялар адаанда көк оът-сигенниг аяңга доктаап, хөрөк долдур арыг агаарны киир тынганнар.

Арга эгелээн. Хенертен Холурааштың аьды башкы даваны-биле бир улуг оңгарже киир базыптарга, ол эзер ажилдыр баш шанчып кээп дүжер часкан. Сойтунуң аьды баларлыг дашка тайгаш, ат боор часкан. Алтайның меңгилиг дагларында дег каңгылыктар – оңгарлар бар болганындан кижиде-даа, аьт-даа кемдеп болур ол айыылдыг черни оя бергенер.

Тоолайлыг хемниң сырый арга-арынының ишти-биле кудургайлап бадыпканнар. Дыттар, пөштер, шивилер колдаан аргада таптай базып каан кокпа орук кыдыында ушкан ыяштар, ирик төжектер, чингистерни көрүп, аьттарны ыяштардан чайлады аарак башкарбышаан, шыпшында дөштү куду бадып орда, хенертен чаңгыс аай дүлейзимээр дааш дыңналган. Ол дааш чоорту улгатса-ла, арга төнүп, шырыштарга бүргеткен Тоолайлыг хем дааш-шимээнниг даштар аразы-биле хөглүг агып чыткан.

– Бо хемни чүге Тоолайлыг дээнил? – деп, ыыт чок чорбас Сойту айтырган.

– Коданнар хөй боорга, Тоолайлыг деп атка чедингени ол, – деп, Холурааш хүлүмзүрөөн. Ынча дидиң бе дээнзиг,

шырыш аразындан үне халаан койгун шимеш дээн.

– Койгуннуң дүнеки истери ханы болгаш көскү. А хүндүс ол-бо былдаан койгуннуң кортуу ону камгалап чоруур, – деп, Холурааш койгуннуң соонче көрүп тура, тайылбырлаан.

– Кортук чорук канчаар камгалаптар чүвөл? – деп, Сойту айтырган.

– Койгун дүне када ховуга азы аргага кортпас, истери то-да; а кажан даң бажында ыт ээерге, аңчылар кыйгыржырга, бөрү бир чүве сый базыпканда ол корткаш, ол-бо талазынче халыыр. Даң атканда аңчылар койгуннуң ийи дакпыр изин, кыдыынче, өрү шураанын көргөш, ооң кажарын кайгап хан-мас. Шынында койгун кажар эвес, ол корткаш, ынчаар халып чоруур, – деп, Холурааш түңнээн.

Даглыг черниң бо шапкын хемин кежери берге-ле. Хемни аъттары-биле сүстүрүп кирипкеннер. Соонда Сойтунуң аьды хойгаш, агым аайы-биле бадып бар чорда, Холурааш бодунуң аьдын оларже углапкаш, аьттың челинден сегирип ал-гаш, бодунуң аьды-биле эрикче чүткүдерге, харын-даа Сой-тунуң аьды эрикче чоокшулап келген.

Тоолайлыг хемни ынчаар кежип алгаш, арга-арыгны ку-ду баткаш, чоорту дагда одуруглаан кокпа-биле чоруп ор-ганнар. Удатпаанда Барлык хем көзүлген. Хүн ажып, орай-таанда хонар чер дилеп тургаш, Холурааш аьдындан дүш-кеш, доңгайгаш, алгырыпкан: «Бо дээрге меңги чечээ-дир! Кандыг кончуг чараш чоор!»

Комбуй биле Сойту көөрге, долгандыр-ла меңги чечээ.

Үш талазындан аргага бүзээлеткен, менги чечектери айыраңнаан, оът-сигени хөлбелчиннээн Барлык хемниң ол чараш булунунга хонар деп шиитпирлээннер. Одагны кыпсыпкаш, ону долгандыр аскан будуктарга өл идик-хевин кургадып кааннар.

Арыг агаарга чык кылдыр удааш, оттуп кээрге, хиндиинде хир чок чингир көк дээр, ыракта Танды-Ууланың сыннарының харларында, Барлык хемниң саарыгларында хүннүң херелдери янзы-бүрү өңнер-биле саарлып чайнаан, долгандыр арга-эзим, чүзүн-баазын чечектерлиг, көктүг шынаалар...

Чадаанага чедер орук ам-даа херии болганда, чемненгеш, Барлык хемниң кол кежиинче углай хапканнар. Аңаа чоокшулап кээрге, бо хем Тоолайлыгдан калбак, улуг, агары оожум, эң коргунчуг чүве – терени-даа кончуг. Тоолайлыг хемни кешкени дег, Сойтунуң аьдын чедип алгаш, аьттарлыг Холурааш биле Комбуй сүстүрүп кирипкеннер. Аьтты агым айы-биле дөө ол чарыктан элээн куду апаар чүве болганда, дораан дужундан эвес, а элээн өрүлөп алгаш, сүстүрүп органнар. Холурааш Сойтунуң аьдын ол чарыкка өртеп кааш, Сойтуну алыры-биле катап ээпкен. Бады-биле Барлык суунга ага бер часканын Холурааш сактып келгеш, тейлеп чоран: «Өршээ, хайыракан! Анаа тайбың болзун көрөм».

Ындыккы эриктен Холурааш кежип келгеш, Сойтуну ушкараарда чагаан: «Сойту, буттарыңны эзер деңнелинче көдүрүп ал!»

Ушкаштыг аьды-биле Холурааш сүстүрүп кирипкен.

Хемниң саарыгларының, дуюгларда токкулаан даштарның даажын өттүр хемниң ортузунга кээп чорда, суг өрүлээш, эзерни ажар деп барган... Ындыккы эрикте Комбуй сыдымын чайып алгырган:

– Мээң сыдымым белен! – дээн Комбуйну Сойту көрүп каан.

Аът бир кезек черге хемниң дүвүнден көдүрүлгөш, эжиндирипкөш, иттинипкен ышкаш болган соонда эзери оранчок көдүрлү бээрге, Холурааш ам-на аъдын сыык черже башкарыпкан. Холурааштың авааңгыры-биле, Сойтунуң чүгле идииниң улдуңнары бичии өде берген дээрден башка, эки кежи келгени бо.

– Корткаш, дораан сыдымым сегирип алдым! – деп, Комбуй эштерин куспактаан.

Бирде шошкуп, бирде челзип каап, халдып орда, Мөңгүн-Тайганың эң кадыр-кашпал, даглыг ораны – Тоолайлыг биле Барлык-Бажы ам артында чыдып калган. Бо хемнер дужа келбиже кеже чүгүртү бээр бичии хемчигештер эвес, а часкы сарыг сугда, чайын үргүлчү чаъс-чайык үезинде дажый бергенде, инек-даштары казырткайнып дагжап, чамдык кежиглери дуй хорумналы бээр шапкын хемнер.

Хемнерниң ындызын кезинге көргөн, шуурганда азыптүрөп чораан эжишкилер ам Саглының төнмес-батпас ховузун кежилдир челзип органнар.

Бирде ховулап, бирде шынааладып, Чадаана кайы сен дээш халдып орда, аъттары оъттуг черлерге оъттай бээрге, бот-

тары база дыш ап, чемненгеннер-даа.

Орук дургаар кандыг-даа үеде бойдустун чаражын бадыткаан кайгамчык чараш черлер караңнадыр эрткилээн...

Ам-на Даа болгаш Бээзи кожууннарның төвү – Чадаана чоокшулаан.

Мында хөй кезии өглер, а каш ыяш бажыңнарда кыдат, орус садыгжылар чурттаан. Кожууннун дүжүметтери безин өглерде. Чонаада хөрлүг Чадаана дайынче баар шеригниң чыыр чери апаарга, дам хөлзээзинниг апарган. Ыраккы, ыржым Мөңгүн-Тайгадан келген Холурааш ол дааш-шимээнден аңгадай берген. Ында-мында аъттыг кижилер шапкылашкан, ыттар ээрген, мал-маган аалаан-чиилээн хөлзээзинден кулактарны дуглап алгы дег.

Эң солун, эң көрүштүг чүве – Алдыы болгаш Үстүү-Хүрээлер болган. Дээрже көдүрлү берген дег «чалгыннарлыг» чавыт ыяш бажыңнарның азыглары лама бөртке дөмей. Хүрээ чанында аныяк ламаларның өөренир, чурттаар тудуг сууру, долгандыр аргада аргамчыда өртеглиг аъттар көзүлгөн. Байлар хүрээ чоогунда, а ядыы араттар аргада чурттап турарын Холурааш угааган. Хүрээ иштинде сарыг кандаазынныг, эктинде халайган калбак кызыл курнуң ужун белинде ораанган ламалар-ла хөй.

Холурааш, Сойту, Комбуй хүрээ иштинче кирип кээрге, өрттеткен артыштың ыжының аразында оларже чуруктардан аастарын ажыткан коргунчуг аңнар ырланган дег болган. Чамдык алдын бурганнар чайыннаан, оларга кижиге

бүрүзү хаваан үстүргөш, эртип турган. Холурааш база хаваан үстүргөш, чүнү бодаваан дээр. Бирде сонуургап, чамдыкта аңгадап, дүвүрөп чорааш, өлүг-дириг төрөлдөрүнүн мурнундан тейлээр сен деп кырган-авазының чагыын ол уттуп алган. Чыскаалып алган ламалар баары-биле улус эртип чыткаш, бөргүн ужулгаш, бажын дөгөп бээрге, ламалар судур азы тавак-биле кагар. Холурааштың бажынче судур-биле кагарга, аарыза-даа, чоруум чогуңгур болур болгай дээш ол тогбаан.

Хөй кижини артындан кижилер сөөрткөн бедик чуузаны Холурааш көрүп каан. Оон сарыг торгу шыптыңган лама чоргаары кончуг улусту кайгап чораан. Ламаның бетинде хоорзаларның уштарын мурнунда ийи кижини эгиннепкен, а соонда ийи кижини дыка узун ол хоорзаларны этсирге, киргирээн буура сагындырган. Оларның соонда чораан дөрт лама үрер херекселдерин этсирге, хоюг, уян аялга дыңналган. Адыштарын хаваанга үстүрүп алган чон тейлеп чорда, ламалыг чууза мурнуу чүктөн ээп алгаш, ам хүнгээр долгандыр чорупкан.

Ооң соонда аза болгаш азазыгаштарның самы эгелээн. Самны дириг бурганнар – дарийгилер уламчылаан. Дарийгилерниң ол самын чараш кыс хеп кеткен эр улус ойнаан. Чүзүн-баазын шыва тоннарлыг, угулзалап даараан бөрттерлиг, хөм идиктерлиг самчылар тааланчыг аялгага чайганып самнаарга, салгынга сагланнаан чараш чечектерни, халагар будуктарлыг талдың чиирбейлерин сагындырган. Ындыг ча-

раш самны Холурааштын бир дугаар көргени ол.

Чуруктарда улу дүрзүзү, мыйыстарлыг дириг амытаннар болгаш хүрээде өске-даа чүүлдерни көөрге, сагыш-сеткилге дүвүренчиг. Ол хамыктын дээдизи – хүрээниң кол кижизи Чамзы-Камбы. Ол Даа кожуунну чагырган Буян-Бадыргының азыраан адазы Хайдып Үгер-дааның кады төрөөн акызы. Чамзы-Камбы кыдат бүүзелерни үптөвес, манчы-кыдат садыгжыларже халдавас, а харын оларны камгалаар. Ынчанмас болза, дываажанга четпес, бурганның кудуун тыппайн, тамыга дүжер деп ол суртаалдаан. Ооң тайлымы-биле дайынче баар улус чыылгыже, ында кыдат бүүзелерни араттар дүн-хүн чокка кадарар болган. Кыдаттар манчы хаанынга чаглактаны бээрге, Буян-Бадыргы баштаан тыва дүжүметтер катап-ла эрге-чагырга оларга кээрин кордап турганнар.

– Чүү деп чүвөл бо? – деп араттар кайгап ханмааннар. – Манчы-кыдаттарны согар дайынче бар чыткаш, мында манчы-кыдат садыгжылар кадарып...

– Шынап-ла, чүү болуп турар чоор? – деп, Холурааш кайгап-халактаан.

– Богда-Хаанның айтышкынын күүседир апаар, ол чарлыкты тооваан азы удур сөс чугааланнарны кымчылап азы шаагайтаар, – деп, сыңзыг дүжүметтер харыы бээр.

Хүн келген тудум, дайынче баар улус көвүдеп-ле турган. Келген кижилерни күрүнени боор чарлык шеригже дүжүметтерни, оларның төрелдерин, а эки-тураның сүзүк шеригже яды араттарны хүлээп ап турган. Холурааш, Сойту,

Комбуй сүзүк шеригге бактаап, дыка хөй араттар-биле таныжып алганнар.

Кижилерни анаа-ла чыып албаан. Санаа-мээренц баштаан улуг дүжүметтер чадаг болгаш аъттыг чыскаалырын, шаап халдап кирерин, боо-чепсек ажыглаарын өөредип турган. Тыва кижини бүрүзү аңчы болгай дээш база ок камнааш, боодалга кылырын чөпшээревээн. Шериг кижини дарга дүжүметтерни эки дыңнап, оларның дужаалын ыт чок күүседирин угааткан.

Кадык-шыырак, балдырлыг чарлык шеригге кыдат быртаан дээр боолар үлөп берген. Хуртун боо эвээш, чүгле баштап чоруур дүжүметтер алгылаан. Эки-турачы аныяк болгаш улуг назылыг араттарга чүнү-даа бербээн, олар чактыр бооларын ап алганы эки болган. Боо чок безин кижилер барын көргөш, Холурааш: «Ачам харын-даа боозун берген-дир» – дээн.

Дүне шеригниң хөй кезии удуп дыштанып турда, чамдык шериглер кыдат бүүзелер таңныылдаар. Бижээчилер кым, кажан таңныылдаарын тодарадыр. Даңзы ёзугаар Холурааштың таңныылдаар хүнү кээрге, дүне удувас дээш, алдын дазылдан шай хайындырып ижип алгаш, боозун чүктээш, ийи куу калбак чарынны халаңнадыр кожа астып алган. Ол кылаштаарга, чарыннар каккылашкаш, коңгурткайнып чоруур – таңныыл кижиниң барын херечилээни ол. Караңгыда таңныылдаар чериниң бир ужундан өске ужунче үнүп каап, Холурааш чарыннарын холурадыр даңны атсы кылаштап

тура хонган. Кожазында таңныылдың чарыннары база дагжап хонган. Бир эвес чарыннар дагжавас болза, дайзын келген деп билдинер. Ынчан ол өске кижини доктаадыр, херек болза, адар-боолаарыга чедир хемчээн алыр. Чаяан бооп, ынчан Чадаанага онза чүүлдер болбаан.

Мөңгүн-Тайганың үш араттарыга алды эки-турачыларыны каткаш, Очур бошканы ол тос шеригни тускайлап чагырар дарга кылып каан. Аьттаныр мурнунда Очур бошка беш, анаа шериглер бир-бир лаң дээр акша алгылаан.

3. ХОМДУ ДАЙЫНЫ

Ак Күске чылдың чадан-кат чыыр өйде Даа, Бээзи ийи кожууннун шериглери Чадаанадан аьттанырга, бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгиргениң дааш-диньмиди, аьттарның киштежири, үдээннерниң алгы-кышкызы-биле холужа берген. Санаа-мээрең хөй шерии-биле Чадаана хемни дургаар Хөндөргейже чоктапкан.

Чеди айның аяс кааң хүнүнүн херелдери чайыन्नанып, аьттыг кижилерни шонуп чораан. Ам ок-боо дагжавайн, аьттар киштевейн, шимээн чок чоруп органнар.

Даа, Бээзи кожууннарның шериглери Өвүрже ажа бээрге, ында Оюн, Салчак кожууннарның шериглери паараңнаан турган. Олар каттыжып келгеш, чарлык шериин Санаа-мээрең, сүзүк шериин кыргыстарның Борбаанак оглу Дамбий чагырар кылдыр дуугурушканнар. Дамбий эрге-дужаал-даа чок, ук-ызыгуурундан ядыы, эрес, кашпагай, үжен харлыг аныяк эр. Ол сүзүк шериин хей-аьт кирип чоран: «Тиилелге чедип аарда, шеригни үр үеде өөредир. А силер дээрге шупту чажыңардан күш-ажылга дадыккан, часпас адар аңчылар чүнү-даа шыдаар силер! Караңгыда туттурбас хөлөгелер дег, чаңнык дег сыр маң-биле кээп, дайзынны согар бис».

Ийи шеригниң аразында ылгалдыы кончуг. Дүжүметтер колдаан чарлык шерииниң хандырылгазы эки, боо-чепсээ

четчир. Олар сүзүк шерийн ыялап, бастыр хөөннүг болза-даа, чаагай сеткилдиг, чүнүң-биле-даа олардан тудаван сүзүк шерийниң араттары чарлык шерийн хүндүлээр чоран. Ындыг хүндүлел ийи шеригниң дайынчы соруун быжыктырган.

Чарлык шерийниң бүгү байдалын: дүжүметтерниң атшолазын, эрге-дужаалын, хар-назынын тускай бижээчилер даңзылап, хандырылгазын, боо-чепсээн, дайынчы ажил-херээн демдеглек чоран. А сүзүк шерийнде ындыг чүве чок, араттар боттары ынаар дайылдашкайлар аан дээнзиг...

Аъттыг кижилерниң чамдыызы оруктап, өскелери ховуда чапты берген довуракты буруладыр халдып органнар. Холурааштың аьды бора торлааларны хойзуптарга, олар өске талаже ужупкаш, оьт-сиген аразынче чашты берген. Аът тоор чүве чок, бедик чашпанньг бок үнүштерни ажа халытпышан, оон челинче үзее берген Холураашты аппаратлар чыткан. Дамырак аккан хооргалды куду шериг баткаш, аъттарын сугарып алган.

Удаткан чок Саглы ховузу эгелээн. Чай кидин түлүк. Изиг чар. Суг чок. Хайыра чок изиткен хүннү дуглаптар бичии-даа булут чок. Аъттар деридип, дүктери тутчуп, кижилер могап-шылап чоран. Бо изиг хүннерде дамырак суглар кадып эгелээн. Ынчалза-даа шериглер изигни шыдажып чораннар. Кижин бүрүзү Моолдун акы-дуңма араттары-биле манчы-кыдаттарны чурттан үндүр сывырып, сокчурунга белен чоран. Ынчалза-даа тыва арат кижин бүрүзү Чадаа-

на дугайын утпаан. Ында ижээп чыдып калган манчы-кыдат чиижең садыгжыларның дугайын бодап кээрге, коданының девискээринде ам-даа аглаттынмаан бөрүлөр артып калган ышкаш сагындырып чораан.

Аъттарның былгырыптары, дуоугларның дүлей даажы база таварылга бооп дагжаан чепсектиң кыңгыраажы ыржымны үреп чораан.

Тыва шериглер Улаан-Кумче чоокшулап келгеннер. Ол черниң моол араттарының дамчытканы-биле база шеригниң тускай хайгыылчыларының бадыткааны-биле алырга, элээн каш чүс боо-чепсектиг манчы-кыдаттар ында бары илерээн.

Улаан-Кумда манчы-кыдаттар херим шивээ туткаш, камгаланып алган. Урянхайдан шериг күжү чоруп оларын оларның баш удур билип алганы илдең. Оон башка олар шивэ-эниң иштинче халчып кире бербес чүве бе. Боттарынга менээргенип, манчы-кыдаттар чоокта чаа Хомдудан эккелген бир хунан боозун көөргедип, «хунан боо аттыңан соонда, ол чоок кавыга өлүг-даа, дириг-даа чүве артпас, чер-чери-биле хуюкталып каар» деп манчы-кыдаттар чар тарадыпкан. Ол дугайы чаа келген тываларга дыңналы бээрге чамдык дүжү-меттер корткаш: «Улаан-Кумга дегген херээ чок. Ону оюп эрткеш, шуут-ла Хомдуже чоруур. Анаа моол шериглер-биле катчып алгаш, Улаан-Кумче дедир келир», – дээннер.

– Улаан-Кумда чаңгыс хунан боодан корткаш, Хомдуда он-он хунан бооларны канчаар бис, – дижип, араттар шаап халдап кирерин негээннер.

Хунан боонуң бараанын кежээ ырактан харагалзап көөрге, шынап-ла чалым аразында дедир аастыг кара куй дег, оңгак аастыг, сүртенчиг ол этти дугуйларлыг терге кырынга быжыглааш, шивээниң кирер эжик аксында тургузуп каан. Шивээ эжиинде таңныыл кыдаттар хунан боозун дээриглек каап, чоргаар кылаштажып тургулаан.

Кежээ орайтагыже чедир маргышкаш, даң бажында халдаар деп шиитпирлээннер. Оон Очур-бошка келгеш: «Санаа-мээрен биле Дандыгай-чалаң бо дүне хунан боону узуткаар диштилер», – дээн.

– Биске дагзып турары ол бе? – деп, араттар айтырган.

– Сүзүк-шеригге даалга онааган. Мээң араттарым шыдаар дээш, Херик-бошка дагдынып алды.

Кым-даа удур чүве чугаалаваан. Шупту ыыт чок турда, дуржулгалыг аңчы Сүлдем: «Мен барып шенеп көрейн», – дээн.

Сүлдем ашак-биле кым-даа маргышпайн, араттар шупту баар деп барган.

– Хөй кижиге херээ чок. Дайзын эскерип каар, хоржок, – деп, Сүлдем түңнээн.

– Ынча хөй кыдат таңныылдарны каш арат канчаптар силер? – деп, Сүлдем ыыттавааска, бошка айтырыын катаптаан.

– Арзылаңны арга-биле... – деп, дорт харыы бербейн, ашак элдээртип каан.

Сүлдем ашак чудурук хире бүдүн-бүдүн коргулчуннар тып эккеп бээрин дилээн. Херик-бошка бир шериг эдертип

алгаш, чарлыктарны эргээн соонда, үр болбаан: борбак-борбак коргулчуннар эккелген.

– Бо ажырбас, – дээш, Сүлдем араттардан дилээн. – Бо коргулчуннарны тараа хоорар былгааш бажы дег кылдыр борбайтыр соктанар, оолдар.

Холурааш баштаан араттар коргулчуннарны борбайтыр соктап эгелээн. Ол аразында Херик-бошка шыжыгып, эшке-деп турган. Сүлдем ашак одаг кыдыында сөгедеп олуруп алган, дүште чок таакпылап орган. Бошка далаштырарга, ол улам таваарлап: «Күдүрээге сырбык кедээш безин далашпас кижиги мен», – дээн.

– Даң адар четти! – деп, бошка дам хорадаан.

– Далашкан сээк сүтке дүжер, – дээш, ашак тооваан.

Дүн ортузу эртер чеде бергенде, Сүлдем кырган туруп келгеш, борбактап каан бир коргулчунну өрү октап-каш: «Ажырбас-тыр!» дээн. Борбак коргулчуннарны бошка көдүрерге, аары кончуг боорга, ажынган: «Моон орнуңга дары ап алгаш, буза тепсир чүвени». Харыызынга кырган Сүлдем: «Дары дээрге, хоозун ыш-тыр он», – дээш, чүгле ийи кижиги эдерти бээрге, бошка чыда калбаан.

Даң бажының караңгызын кырган чүвең эндевес, – дээш, Холурааш немеп каан. – Мындыг өй дээрге, эртенги уйгу үези эвеспе.

Хайгыыл чораан араттар аьттарын ыракка баглап кааш, карак дешки дег караңгыда ам чадаг базыпканнар...

Удатпаанда Херик бошка, араттар чедип кээрге: «Канчал-

дыңар че? – деп, хамык араттар Сүлдем кыргандан айтырганнар.

– Ажырбас боор оң, – дээш, ашак одагже чоокшулап келгеш, эрги багай тонунуң довураан кактааш, харыылаан: – Сүртенчиг-ле боо-дур! Хунан боонун аксынче кижиге бажы хос кире бээр боор. Аарын чүү дээр силер, чаңгыс кижиге ону шимчедип албас.

Даң адып келген. Хамык шериг бут кырында турган.

Сүзүктерже беш карактыг одагалыг, чингир көк бөрттүг Санаа-мээрең халдып келгеш, алгырган: «Хунан боо узуткаттынган бе?»

Чок дээринден Херик-бошка корткаш: «Ажырбас боор оң, хайырааты», – дээн.

– Ажырбас, ажырбас деп алган. Хамык шеригниң амы-тынын бажың-биле харыылаар сен. Сен эвес болзуңза, өске кижилерден чоргузуптар турдуvus.

– Оожургап көрүңер, хайырааты, – дээш, бошка ийи холун тейлей тудуп алган турарга, Санаа-мээрең Херик-бошкаже соодур хыйыртааш, аьдын дарс кылдыр каккаш, ыңай болган.

Бошка арнын көдүрүп кээрге, куу тос дег болган. Коргулчуннарны хунан боонун аксынче арат Сүлдем суп каан деп Холурааш бүзүрээн.

Тыва шериглер сыгыр даң-биле чергелештир Улаан-Кумда кыдат шивээже халдап кирипкен. Мурнунда чадаг сүзүктер, оларның соонда аьттыг чарлыктар чораан. Олар мөөнү-

биле шивээниң улуг эжииниң аксынче чоокшулап бар чораннар. Хунан боо дүүнгү-ле черинде аксы онгак кара апарган, сүрлүү кончуг кылдыр көзүлбүшаан.

Тываларны көргөш безин манчы кыдаттар далашпааннар. Тулчуушкуннуң салым-чолун ол коргунчуг боо шиитпирлээр ужурлуг. Амдызында кыдаттар боо эдиспээн. Тываларның чоокшулаарын манап турганнар. Тывалар база боолавайын, улам чоокшулап, бар чытканнар.

Херик-бошканың өйлөп-өйлөп Сүлдем ашакче хыйыртап чоруурун Холурааш эскерген. Ашак тоору чок, чактырын бурунгаар углап алган, арын-шырайы маажым, бүзүрелдиг бар чораан.

Шивээге чедир чүс базым четпес чер артканда, артында чарлыктарның хуртун боолары чык-чак-ла дээн. Октар баш ажылдыр сыылаан. Шак ол өйде хамык шериг кулак уюк алгы-кышкы-биле: «Ур-р-ра-а-а-гх!» – дээш, шивээ эжиинче хөмө маннажыпкан.

Манчы-кыдаттар ам-на дүүреп, кезек кижин хунан боо чанынга бөлдүнчүп келген. Хунан боонуң былдазын кыпсыры-биле узун ыяш бажында ыш бурулааны көзүлгөн.

Шивээ аксынга чедир ам чүгле бежен шаа хире базым арткан!..

Ынчан хунан боонуң соо буругайны берген соонда, кулак уюк дааш көң-не дээн. Карак сүлде бо, аксындан ыш үнмээн, хунан боонуң соо чарлып чаштай берген! Ол частыгышкындан ыш-бус аразында кезек кыдат черже кээп дүжерже, өс-

келери дедирлепкен. Хамык араттар өөрээн: «Эр-хей, Сүлдем! Хунан боо иштинде коргулчуннар часты берген!» Манчы кыдаттар шивээже шимеш дээрге, хунан боо чанында кезек кижичытпышаан.

Шынап-ла, тулчуушкуннуң салым-чолун сүртенчиг хунан боо шиитпирлээнинге өөрээн Санаа-мээрөң сүзүктерже шаап келгеш, алгырган: «Эр-хей, бошка!»

Хунан боо сандан үнгөн соонда кыдаттар удурланышыкын кылбайн, боо безин чаза тутпайн, шивээни ээн каапканнар. Белен аъттарын мунгулапкаш, херимниң артында чажыт эжиктен үнгөш, Хомдуже дезип чоруй барганнар. Тывалардан чаңгыс-даа кижичытпышаан. Шыйбак безин чок. Кыдаттардан чүгле хунан боонуң адыгжызы, октакчызы болгаш оларның чанынга турган өске ийи кижичытпышкан. Кыдат садыгжылар шивээзинге элээн хөй бараан-сараанны каапкан болган.

Баштайгы бичии тиилелге Сүлдем ашактың ачызында чиик чедип алдырган. Улаан-Кум манчы-кыдат эжелекчилерден хостаттырган. Ол тиилелге бичии болгаш чиик-даа болза, кижилерниң хей-аьдын көдүреринге хөлчөк улуг идиглиг болган.

Ол хүн болгаш ооң даартазында Маадыр болган кижичытпышкан Сүлдем ашак эвес, а Херик-бошка болган. Манчы-кыдат эжелекчилерниң ээн шивээ иштинде каапкаш барган баран-сараанын Херик бошка чоргаар далдап чоруп турган. Ол Хомдуга чедир черниң ыраан, орукка оон ыңай чүү болурун,

бодунуң шериг адын, моол араттарга дузалажыр дээш дайы-
ынга келгенин утгуп алган. Бошка чүгле алыр-чииринче ха-
рамдыгып, бараанны чежени-даа алыр болза, ооң шериглери
дергилеп аппаар бодалдыын Холурааш билген...

Улаан-Кум соонда чарлык шерииниң удуртукчуларының
база Херик бошканың шерииниң артык-дергизи аартап кал-
ган.

Орукка үр дыштанмайн, Хомду кайы сен дээш халдып-ла
органнар. Дендии шылап келгенде, шериглер аъттарының
мурнуу даваннарының чанынга кум кыннып ап чорааннар.

Суг чок, изиг ышкам хову соонда Хомду хоорайның ба-
рааны көстүп кээрге, тыва шериглер ооң чоок кавызының
чараш бойдус-чурумалын магадааннар. Хомду хемниң эри-
ин ногаан теректер, бөкпек талдар хаажылаан. Сугда ба-
лык-байлаң кара шаар апарган имилеме көжүп чоруп турар.
Шынааны дургаар өглер агарарган, мал-сүрүг чапты берген
оъттап чоруур. Ол сугнуң, ыяштарның бараанындан-на се-
риин салгын серииткээнзиг.

Улаан-Кумда шивээге көөрде, мында шивээни дыка ма-
гадылап, быжыг кылганы көскү: шивээни долгандыр дөрт-
булуң хевирлиг бедик хаялар-биле быжыглаан; дөрт азыгла-
рында бедик суургаларда дөрт чүкче көрүнген хунан боолар
аастары аңгайжы берген, сүртенчиг көзүлген; шивээниң үш
талазы боо боолаар камгалал үттерлиг; соңгу талакы ханада
эжик чок, ооң орнунда мөргүл кылыр кыдат дуган бедип үн-
ген.

Моол араттар болгаш моол шериглер тыва шеригни улуг өөрүшкү-биле уткуп алгаш, Хомду коданың тургустунганының дугайында тоолчургу чугааларны төөгүп берип турган. Ол ёзугаар алырга, Хомду хоорай чүс бежен хире чыл мурнунда тывылган. Ынчан манчы-кыдаттар Моолду чаа-ла эжелеп алган үези ол. Моолдар кыдаттарга удур тура халыш-каш, оон ырак эвес черге турган кыдат хоорайны үрегдеп каапкан. Улус бир эртен көөрге, үрегдеттирген хоорайга турган Кезер-Хаанның¹¹ тураскаалы амгы Хомду коданың турар черинге чедип келген болган.

Кайгап-хараан чон ол тураскаалды үрелген хоорайга апарып каарга-ла, каракка көзүлбейн, дедир чедип кээр болган. Ынчангаш ол черге амгы Хомду шивээзин туткан. Ол шивээ чоорту садыгжы хоорай апарган. Шивээниң соңгу талазында Кезер-Хаанның хүрээзин туткан. Чүге дээрге, ол хаан соңгу чүктен халдап кээр ойраттардан болгаш урянхайлардан хоорайны камгалаар ужурлуг деп, кыдаттар төөредип турганнар.

Шивээде манчы-кыдат амбын баштаан шериглер, кыдат садыгжылар, элээн каш орус, моол чурттакчылар, орус элчин чери бар турган. Шивээ хоорай ниитизи-биле ийи муң хире чурттакчылыг.

¹¹ **1**Кезер хаан – «Гэсэр» азы «Кезер» деп маадырлыг эпос дээрге, Төп Азия чоннарының культуразының салгалы боор кайгамчык улуг чогаал. Ында эң кол черни эрес, мерген **Абай Кезер** хаанның социал чөптүг эвес болгаш хора чедир чорукка удур демиселин чырыткан.

Тыва болгаш моол шериглер каттыжа бээрге, Хомду хоорайны долгандыр бүзээлээшкинниң дээрбээ чыырлып чоруп-ла орган.

Хомдуга келгеш, каш-ла хонукта Холурааш сагыштаваан чүүлдерин магадаан.

Моол шериглерниң баштыңчызы, тыва байлардан шериг чорударын дилээн улуг лама Чаганза кегээнниң кээр черинде хөй өглер, майгыннар тиккилээн. Ооң ак өргээзин хөй лама каш каът кылдыр дээскиндир дээрбектей олуруп алгылаан. Улуг ламалар, дүжүметтер кегээни уткуп аьттаныпкан. Хамык чон ам өргээ чанында тырлып келген.

Удаткан чок чырык бора аьттыг Чаганза кегээн чындыңнадып келген. Ол аьдындан дүшкеш, ак өргээже кылаштап орда, баскылашкан улус аңаа тар орук чайлап берген.

Чаганза кегээн ламаларның болгаш улус мурнунда хол чедер-ле черде кижилерниң баштарын улуг судур-биле хап чоруп орган. Мөгейгеш, улус өттүнүп, бөргүн уштуп чыдырда, Холурааштың бажынга аар судур чык кылдыр моңнаан. Бажының ишти дүүгайны бээрге, ном-судурнуң күштүү ол бе деп кайгап турган. Ол-ла эедереп турда, Чаганза кегээн өгже кире берген. Ажык эжик өттүр кегээни улус көөрге, шепкенден даараан сарыг кандаазынын уштуптарга, үүпке-даа, иштики чүвүр-даа чок, кызыл чычыы хөйлеңниг, анаа чүвүрлүг болган. Хола бурганнарлыг ширээ баарында дүжүлге кырында торгу сыртык шенектенгеш, хөлестей аарак, ол саадаптарга, аьш-чем эккелген. Кегээниң ол-бо

талазынга ийи шавы турупкаш, бирээзи тавакты тударга, өскези ында чемни кегээнниң аксынче шалып киир каап турган. Кегээн өске улус-биле чугаалажып, хире-хире болгаш-ла шавыларынга аксын ажып берип орган.

Ат-сураа-ла ындыг чаагай, аыш-чем аксынче суктурар кегээнни оон ыңай сонуургавайн, Холурааш өөрүнче базыпкан. Майгынынга кээрге, Очур бошка Сойту, Комбуй баштаан араттарга мактанган орган: «Кегээн боду судуру-биле бажым орта какты. Ам дам улуг угаан кирип, дайынга черле өлүртпес боор мен». Очур бошка ынчаар хөөрөп орда, чүве көрбээн араттар магадааннар. Чаганза кегээнниң судурунун аарын Холурааш миннип орган.

Ынчангы моол шериглерни баштап турган база бир ат-сураглыг кижиге болза Дамба Чанзаң. Ол Чаганза кегээнге бо-даарга, ёзулуг чанчын. Ону тыва шериг чанындан Холурааш көргөн. Ол манчы-кыдат эжелекчилерни Моолдан доп-доран сывыртап үндүрерин шериглерге-даа, чонга-даа чугаалап чоруп турган. Ооң уламындан ол моол чоннун ортузунга делгеренгей ат-алдарны чедип алган.

Бо Дамба Чанзаңның мурнунда, 1900 чылдарда, Моолга база бир Дамба Чанзаң көстүп келген. Ол кижиге бодун Амыр Санааның^{12 2}оглунун оглу мен азы катап төрүттүнгөн, хуулгаазын Амыр-Санаа мен деп чарлаттынып, моолдарны ман-

^{12 2} **Амыр-Санаа** (1722—1757 чылдар) — 1756 чылда манчы-кыдат эжелекчилерге удур Моолдун хамаарышпас чоруу дээш тура-халыышкын үндүргөн сурагжаан маадыр. Ол 35 харлыында Россияның Тобольск чоогунга мөчөөн.

чы-кыдат эжелекчилерден хостаар мен, ынчангаш меңээ шериг кылдыр каттыжыңар деп дидим суртаал кылырга, моолдар ооң аайыңга кирип эгелээн.

Амыр-Санааның ады-биле холбашкан кижилерге моолдар бүзүрээр турган. Баштайгы Дамба Чанзаңның мурнунда база хуулгаан Амыр-Санаалар, Дамба Чанзаңнар тургулаан. Дамба Чанзаңны манчы-кыдаттар тудуп алгаш, Улаастайга эккээрге, ол кым-даа эвес, Астрахань чурттуг калмык кижиге болган. Оон орус чуртунуң хамаатызы кижиге боорга, ону манчы-кыдаттар орустарга берипкен. Ол хевээр баштайгы Дамба Чанзаңның сураа чиде берген. Ооң соонда он чыл хире үе эрткенде, 1910 чылда, ам база бир чаа Дамба Чанзаңның тыптып келгени бо. Ону улус колдуунда Чаа-Лама, Чаа-Богда дижир. Чаа-Лама бодун база хуулгаан, Амыр-Санааның оглунуң оглу мен деп чарлаттыңан Дамба Чанзаң дөртен ажыг харлыг, мөге-шыырак мага-боттуг, чидиг карактарлыг, ыргак думчуктуг болгаш арай хааш үннүг, көрбээн чүвези чок, кыдат, төвүт, моол, орус дылдарны билир дижир. Ооң кеткен хеви: ламаның чени чогуңуң иштинден кара-ногаан өннүг орус шериг хевиниң моюндуруу көстүп орар, орус сапык идиктерлиг, бир быктында маузер деп хол боозу халаңнадып алган чоруур.

Чаганза кегээн-даа канчаар, Дамба Чанзаңны-даа канчаар, моол, тыва каттышкан шериглерниң чанчыны ынчан кымга-даа билдинмес, ат-сураа-даа алгываан аныяк эр Маскыржап турган. Ол Хомду шивээзин бүзээлээн шериглер-

ни боду эргип, олар-биле чугаалажып, тыва шериглерниң аал-оранында амыдырал-чуртталгазын безин сонуургай бээр. Маскыржап дээрге чаа-ла үжен хар чедип чоруур, кылагар кара кежегелиг, сирлеш дивес үннүг, эзирнии дег, көскү карактарлыг, аныяк-даа, чараш-даа кижиге. Ынчан ол Хомдуга улуг эвес албан кылып турган. Сөөлүндө манчы-кыдаттарга удур дидими-биле ийи чүс хире шерии-биле хөделип үнген. Эвээш шерии-биле тиилеп шыдавазын билгеш, тыва араттарже дилегни Маскыржап чоруткан.

Ынчаар-ла Маскыржап тывалар-биле бир дугаар удур-дедир көржүп ужурашкаш, оларга бүзүрөөн-даа. Ыштыг кара өгдө чурттап орар, бөдүүн араттар ышкаш ажык, чугаакыр, хөглүг Маскыржапка тыва араттар база бүзүрөөн. Шериглер аразынга келгенде, моол араттарның изиг күзелин илереткен чанчынның сыны хөндүрлүп, үнү чидий бээр.

– Бо-даа ёзулуг чанчын-дыр, – деп, Холурааш өөрүнгө чугаалаан.

Хомду шивээзин үр бүзөөлээшкин-биле алыр деп, Чаганза кегээнниң база Дамба Чанзаннның шиитпиринге Маскыржап удур турган. Чүгө дээрге, Хомдуда бүзөөлөттүрген манчы-кыдаттарга дузалажыр дээш Кыдаттан шериг күжү келирин ол билип турган. Ынчалза-даа Чаганза кегээн, Дамба Чанзаң ышкаш чинзелерге удур бичии дужаалдыг Маскыржап чүнү-даа кылыр аргазы чок. Шивээде бүзөөлөттүрген, ок-чепсээ, аыш-чеми четчир, шерии хөй манчы-кыдаттар чүглө ону күзөп, Кыдаттан дуза кээрин манааннар. Оон

кадында «шивээде шериглер дыка хөй, ынаар семээн херээ чок, олар шивээ адаанда чер иштинде хоорайда турар» деп меге чугааларны кыдаттар тарадып турган.

Ындыг янзылыг Хомду хоорайны бир ай хире үе дургузунда үргүлчүлээр бүзээлээшкин эгелээн. Бир эвес ийи-чаңгыс аткылажышкыннарны, дүне-хүндүс боттарынын таңныылдарын өлүржүр чорукту санакас болза, бүзээлээшкинниң баштайгы хүннери тайбың эртип турган.

1912 чылдың август 2-де бүзээлеткен манчы кыдаттар Хомдуда орус элчин черин боолаан. Чаганза кегээн, Дамба Чанзан, Маскаржап үжелээн сүмелешкеш, Хомдуда орус элчин черин дамчыштыр манчы-кыдаттарны дүжүп бериңер деп санал кирирге, кыдат амбын тоомчага албаан. Ооң-биле Хомдуда байдалды тайбың арга-биле шиитпирлээр идегелдиң удазыны үзүлгөн. Ынчалза-даа бүзээлээшкин элээн узамдыга бергенде, Хомду шивээзинче Кыдаттан шериг кел чыдар деп медээ дынналган. Бо удаада Дамба Чанзан Амыр-Санааның ылап салгакчызы бооп, төлөптиг эрес чорун көргүскен. Ол Маскыржапка шивээни кадартып кааш, боду ол кыдаттарга уткуй баргаш, чылча шаап каан. Оларга дузалажыр дээш, шивээден үнерин оралдашкан манчы-кыдаттарның бажын Маскыржап көдүртпээн. Ол тулчуушкунга чүс бежен хире кыдаттар өлүрткен. Моолдарның чидирийи-үш-ле кижини болган. Хөй боо-чепсекти хунаап алган сонда Дамба Чанзанның ат-алдары мырыңай динмирэп барган: «Чаа-Ламага, ооң кады чораан шериглеринге ок дегбес.

Өлүрткен ийи-чаңгыс шериглер дээрге, Чаа-Богдадан аңгы-ланы берген кижилер-дир».

Бо тиилелгениң соонда, моолдар хей-аът кирген, а шивэ-эде манчы-кыдаттар баштарын халайтыпкан.

Бүзээлээшкин бир айның үүрү ажып олурда, шивээде кыдаттарны аш-биле тиилээри болдунмазы билдине берген. Шынап-ла, мынчаар шөйүп турарга, хөй күштүг кыдаттар чедип кээп болур деп чүвени чоокта чаа таварылга база бадыткаан. Ооң кадындан Кыдаттан хөй кыдат шериг үнүп-кен деп айыылдыг медээ ылап бадыткаттыңан. Шивээни ча-за таварыышкын-биле алгаш, ол кел чыдар кыдаттарга удур уткуй үнер деп дөстүнмес Маскыржап база катап дүүредип эгелээн. Бүгү байдал оон ыңай бүзээлээшкинни шөөр арга чок кылдыр негеп келген.

Шаап-халдаар артиллерия чок болганындан база шивэ-эниң хаалгаларын таварып чаза булгап кирер чорук улуг чи-дириглиин билгеш, ханалар адаанда черни оңгарлай казар деп Маскыржап дужаал үндүргөн.

Караңгы ажыглап, он беш эки турачы тывалар шивээнин кол ханазының баарыңга дүне үңгеп чеде бергеш, шивээнин доразын казып тургаш, довураан алгы хаптарга чүктээш, со-ястап-үңгеп үндүр дажааннар. Ии, бергезин! Даң адып чор-да, ал шаа төнгөн дажыкчылар оңгузунга келгеш, шай ижер-ге, сирилээн холдарындан савада шайы төктүп каар. Хүн-зедир удупкаш, дүне катап-ла каскаш, дажыгланыр. Ынчаар үш дүне үш улуг өг хире оңгарларны каскаш, дары урган до-

скаарларны частырынга белеткеп кааннар. Моолдар база тывалар дег, өске ханаларны онгарлааш, дарылыг доскаарларны чууп кааннар.

Частышкыннарны даң бажында кылыптарга, мурнуу, соңгу ханалар дамчыштыр чадалап азы аргамчыга коштунчупкаш, эжиктен ажа халыыры база көрдүнген.

– Дамбый, эрес эрлеринң-биле дүне чылан дег оожум соястап чорааш, ханалар чанында чалдарны, онгарларны хына, аргамчыга коштунуп аар дайынчыларыңны ханаларже үнеринге белетке! – дээш, Маскаржап ыңай болган.

Тулчуушкун мурнунда моол биле тыва шериглер кыдаттардан ылгалыр төлээде, баштарын ак пөстөр-биле шарыгылап алган. Ынчанмас болза, кыдаттар моолдар кылдыр кеттингеш, хайым аразында дезе берип болур. Ынчаарга ам кыдаттар баштарын ак пөстөр-биле өттүндүр шарып шыдавас, чүгө дээрге ак өң кыдат ёзузу-биле кажыыдал демдээ болур.

Тыва шериглерни Чаганза кегээн командылаар болган деп сураг дыңналырга, Очур бошка кончуг чүүлдүгзүнген. Кегээнниң судурунун аарын, ооң канчаар чемгертирин Холурааш билир болгаш, оон улуг идегел манаваан.

Тываның шерииниң тергиилекчилери Хомду кода-хорайже баштай халдап кирер деп моол шериг баштыңчылары-биле дугуржуп турганнар.

Даң аткан. Эртенги сырынның күскү шынары кирип, дээрде чангыс-даа булут чок.

Ол болза, Күске чылдың сес айның алды чааның эртен-

гиниң Хаван шак азы 1912 чылдың сес айның алдының хүнүнүн эртенгиниң беш шак турда, частышкын-даа диңмиреп үнген. Ында-мында частышкыннар диңмиреп-ле турган.

Холурааш бир көөрге, кезек тыва дайынчылар ааткыышка чайганып-чайганып, бедикче окталып үнгеш, херимниң ындыы талазынче шуражы берген. Шивээниң мурнуку талада кол хаалганың ханазында улуг чирик тыптып, ол ышкаш ажыр шураан тывалар манчы-кыдат таңныылдарны узуткааш, улуг хаалганы ажыдыптарга, тыва шериг баштааш, шивээже чаза булгап кирген. Улаан-Кумга дег: мурнунда чадаг сүзүк шеригни Дамбый командылаан, а оларның соондан чарлык шерии аъттарлыг шаап орда, муң-муң кижилерниң хары угда бир демниг кыйгызы дыңналган: «Ур-р-ра-а-а-гх!»

Ол дээрге бүгү шеригниң бурунгаарлап орарының медээзи-дир, кайда үн чидип турар болдур, ында байдал бергезин көргүскени ол.

Оң болгаш солагай талада бичии хаалгалар болгаш чаза тевистинген бузук ханалар дамчыштыр моол шериг халдап кирип орда, кыйгы сүртенчиг дыңналган: «Ур-р-ра-а-а-а-гх!»

Манчы-кыдаттар орайтадыр миннип келген – тыва, моол дайынчыларның шавар халдаашкынын соксадыптар ындыг күш ам оларда чок. Шивээниң ханазында чадалардан үнүп орар дайынчыларны манчы-кыдаттар боолап, чыда-селемелери-биле шанчып, хээп турда-ла, өске таладан чадалап дө-

мей-ле өске дайынчылар үнүп, оон-моон халдап-ла турарга, олар ынча хөй кижиге каяа күш чедер.

Демир-дестин, ок-боонуң ында-мында кыңгырааны, балыгланган кижилерниң алгы-кышкызы, уё-човууру Холурааштын кулаанга чаңгыланган.

Хөме таварышкын манчы-кыдаттарга хенертен болган, чүге дээрге аңаа белеткел кажар дуржулгалыг Маскыржаптын саналы-биле дүнеки үеде дуокаа кылдынган.

Манчы-кыдаттар дүүреп, шыдажып чадааш, кол хаалгандан ырап эгелээннер.

Чаа-Ламаның дужаалы ёзугаар ховуга чораан тевелерни туткаш, оларның соонга чээрген өрттеткеш, хамык шеригниң соонче сывыртапкан. Дүүрээн дайзыннар оттуг тергелиг тевелер көргөш, кортканындан хунан-бооларын ажыглаарын уттупканнар. Улуг хаалга аксындан манчы-кыдаттар дезиптерге, чүве билир шериглер оларның хунан бооларын дедир эргилдиргөш, хоорайже адып эгелээн.

Бичии када-ла шивээде байдал өскерилген. Частыышкыннар. Боо-моңгу дааштаашкыннары. Алгы-кышкы. Аът-хөл киштээн. Балыгланган кижилерниң уё-човууру. Ыш-бус. До-врак-доозун. Бо бүгү холужуп-ла турган.

Дамбий кончуг адын мунупкан, сүзүктерниң мурнунда эстедип орган. Шивээже бурунгаарлааш-ла, аъттыг-даа, чадаг-даа кижиге үргүлчү бир аай үн-биле: «Ур-р-ра-а-а-гх!» – деп, кускуннап чоруп орган.

– Эр-хейлер, урянхайлар! Даглыг черниң ирбиштери си-

лер хаалгаларны буза моннааш, бистерни сорук киирдинер! Эрес-дидим дайынчылар, ам-даа бурунгаар! – деп, аът кырында Маскыржап шаап келгеш, сүзүктерни сорук киирер.

Холурааштың эрги чактыры Очур бошканың быртаанындан хөй удаа эттинип, бодун-даа көөрге, маажым, бүзүрелдиг бурунгаарлап чоруп орган. Тываларның кавындылаары черле кончуг. Олар хуртун-даа, быртаан-даа боолуг кижилерден дудавас.

– Кегээн боду Шара-Сүме дагның бажындан тос чүстүг андара көөр дураны-биле бисти көрүп, баштап орат. Тура дүшпенер! – деп, Очур-бошка алгырарга-даа, тулчуушкунга Чаганза кегээн көзүлбээн.

Тываларны тулчуушкунга Шара-Сүме кырындан Чаганза кегээнниң удуртуп турганын көрбээн-даа болза, бүдүүлүк кижилер кегээн башкыга ынчаар бүзүрээр турган.

– Эр-хей, Дамбий! – деп, бодунуң шерийн баштавышаан, эрес Маскаржап тываларның аразынга чай кадында көстүп кээр, – Эр-хейлер, урянхайлар! Бистиң чуртувус хостуг боор. Манчы-кыдаттарны согуңар-ла! – дээш, кижилерни ынчаар сорук киирип кааш, Маскыржап халдып ыңай боор.

Частыышкыннардан кижилер ужуп, бажыңнар буступ, өрттенип, бурунгаарлаан кижилер дайзынның өлүрткен кижилерин арта халчып эртип тургулаан.

Ажык шөлге дайылдажып өөрөнгөн аъттыг чарлык шериг бузундуларга бүргеткен тар кудумчуларга бергедешсе-даа, дайзынны адып-боолаап, бурунгаарлап-ла орган.

Холурааш көөрге, кыпкан оттуң дызыраан чаштанчыларындан хоорай ышка бүргедипкен. Ол дүргектелген ыш аразында баштарында ак пөстөрлиг моол, тыва аъттыг шериг халдып эртип турган.

Кудумчу санында өлүрткен кижилер. Теректер, одура кезипкен дег, дызыртырып ушкан. Чыткан тевелерни боолаарга, чүгле буккулаар, чыткан черинге-ле шөйлүп каар.

Карактарын хүнден дуглавышаан, Холурааш хамык ыш-доозун аразында Сойтуну көрүп каан. Соңгу чүктен халдаашкындан камгалазын дээш тургузуп каан Кезер хаанның улуг тураскаалының чанын орта Сойту кээп дүшкен. Соңгу дуюгларын аткаар октавышаан, иштинче балыглаткан, эзерлиг аът ынаар-ла кудумчулар аразынче тепкиленип чоруй барган. Холурааш балыглаткан эжинче халып орда, бир-ле чүве арнынга дегген соонда, черже хан ага берген. Каш базып чорааш, ол кээп дүшкен. Сактырга-ла, кырында каан дээр хөлбеш диген ышкаш болган. Холурааш миннип келгеш, баштай-ла көк дээрни көрүп каан. Оон бодун суйбаарга, сөөктер бүдүн, сегелинден хан төктүп турар болган. «Чат даштарым кайдал?» дээш чүрээниң дужунда халаңнаан чуңма кежи хапчыгашта даштарын суйбаарга, олары бар боорга, «Олар мени октан камгалаан-дыр, ачай!» деп өөрээн.

Холурааш бир талаже андарылгаш, туруп келгеш, сегелинде балыын адыжы-биле дуй тудуп алгаш турарга, аккан хан доктаай берген. Сойтуга чоокшулап кээрге, ол өлгөн чыткан. Ооң чанында даштарлыг хөм хавы уштунган боорга:

«Даштарлыг хап уштунмаан бооругай», – деп, Холурааш хомудаан.

Сойтудан чарлып чадап турда, Дамбый халдып келгеш, айтырган: «Дайынчы балыглаткан-дыр бе?»

– Чок, ол өлүрткен-дир.

– Сен ам моон чорткаш, балыгланган улуска дузаң көргүс. Канчаарга-даа, хам кижги буянныг эмчи болгай.

Дайын шөлүндө балыгланган эштеринче Дамбыйның сондан Холурааш чорупкан. Ол чоруп оргаш, Комбуйга таваржы бергеш: «Сойту өлүрткен, ол Кезер хаанның тураскаалының чанында эвеспе. А мени балыглаткан дайынчыларга дузам көргүзөрин Дамбый дужаады», – дээн.

Балыглатканнарны дөженигге эккеп турган. Дөжениг дээрге эзерлиг ийи аъттың суглуктарында, моюн-кудуруунда дээрбектерден халаңнаан ийи чепти авый-шавый тырткан аргамчыга кошкан дажыг-дыр. Дөженигде чыдар балыгланган кижиниң ийи аъдын үшкү аъттыг кижги чедип алгаш, эккеп турган.

Эмнээр дайынчыларын Холурааш баштай-ла өрттеткен артыжы-биле арыглап аар. Чамдык чиик балыгланган дайынчылар артыштың чаагай чыдын киир тынып, хамның хуулгазын чалбарыгларындан-на сегий бээр...

Дайынчыларның чаа балыын Холурааш сидик, а чамдыкта арага-аржаан¹³-биле чуггаш, тарбаган үзү-биле чаап эм-

¹³ **3 Арага-аржаан** – артыш бүрүлери, ийи катан хайындырған сүт арага-зы.

неп турган. Күзүн өлүргөн семис тарбаган үзү кончуг тарымчалыг.

Бир эвес ине бүрүлүг ыяш бодунуң балыын чугу-биле эмнеп аар болганда, ооң-биле кижилерни Холурааш эмнеп эгелээн. Ыяштарда чаа, суук бүдүмел – чук-тур, а кадып калганы – саат-тыр. Балыглар эмнээринге Холурааш ыяштың унунда картын сойгаш, ооң чугун дүрүп каан тоска чыггаш, балыгга чугаладыр чаггаш, тос-биле шарып каар. Тос даштыкы база иштики ийи карттыг боор. Холурааш тостуң ортузунда чымчак, кылагар иштики картын шарыгга ажыглап турган.

Ханы сыстып келгижеге, балыгны ол бодунуң сидии-биле чуп-чуп, тостан бүткен шарыг кырындан хөм баг-биле азы шагар-оыттан ээрген хендир-биле быжыглап каар. Дыт, пөштүң ылбыраткан дазылдарын база ажыглаар.

Ириңниг балыгда ок барда, окту уштупкаш, ириңнин өөскүүрүн болдурбас чаар эмни¹⁴ Холурааш ажыглап турган. Уштуп чадап каанда, октуг балыгны шарывайн, ажыкка эмнээрин кызыдар.

Дөженигге Хапың-оол дээр дайынчыны эккелген. Ол алгыра аарак шаап халдап орда, дайзын чаагынче боолапкан болган

– Хапың-оол, аас-кежиктиг кижидир сен, аас иштинде ок

¹⁴ **Чаар эм** – чойган чугунуң бир кезээ + адыг үзүнүң ийи кезээ + кыс бөрү оыдуңуң көк чочагайлыг кезээ.

чок, оң талаккы чаагындан өде халаан-дыр. Чаагында балыг-ны дуй даараарым ол, шыдаш – дээш, шыдамык ол дайын-чының чаакта чирик балыын чуп-чуп, Холурааш дуй даарап каан.

Аглаашкындан дескен балыг бөрү оьтту тыпкаш, чип-терге, балыы эттине бээрин билир Холурааш бөрү оьдун чайын-на чыггаш, хөлегеге кургадып аар. Кургаг оьттун бир кезиин алгаш, соок сугга турнуктургаш, соолдурупкаш, оьтту изиг сугга шыгын үндүр, митпектелдир тудар. Оон тус-тус ынчаар белеткээш, бир савага даңды былгавышаан, оожум отка хайындырып турда, ышталы бээри билек, сава-зын көстерден эскеш, соодар.

Ириңниг балыгга кара сээктиң курттарын база ажыглап турган. Курт балыгның өлүгленген эьдин чиптерге, куртту ап октапкаш, бөрү оьдундан, үстен, чуктан бүткен чаар эми-биле балыгны ол шарыптар.

Хол, бут сөөктери сынган дайынчыларга кадырып каан чунма ханын чылыг сугга эзилдиргеш, бээр турган.

– Мону ижеримге, диштерим чыпшынычып каар кандаай чүвел? – деп, бир дайынчы кортканы сүргей Холурааштан айтырган.

– Чунма ханын ижерге ынчап баар, оон анаа апаар. Сөөк-терни быжыг тудуштурар эм болгаш ындыг, – деп, Холурааш топтуг тайылбырлаарга, дайынчы оожургаан.

Өртең дайынчыны куш чуургалары-биле эмнеп турган. Кончуг чаа чуургаларны буза шаапкаш, пашче каапкаш,

оожум отка данды былгап-былгап, шуут хөмүржүгөштер апаргыже былгап кээр. Оон карара берген хөмүржүгөштерден үс ылгалырга, ону чыып алгаш, сооткаш, өрттенген балыгны чаап эмнеп турган.

Чаза таварышкын адакталган. Беш чүс хире манчы-кыдат шериглер өлүрткен. Амбынны баштадыр алды чүс шаа манчы-кыдаттарны тудуп алган. Оон кыдат амбынны чепсектиг шериглерге сүрдүргөш, Улаастай дамчыштыр Улуг-Хүрээже чорудупкан. Тулчуушкунга хөй эвес моолдар, эвээш тывалар өлүрткен, дайынчыларның колдуу чиик балыглаткан.

Хомду хоорайның үрелгени хөлчөк. Улуг шивээниң малгаш-тууйбудан кылган, бедик херимнерин үревес болза, кыдаттар катап келгөш, анаа быжыгланы бээрин сагындыргаш, моол-тыва баштыңнар ук херимнерни үрээрин дужааган. Дайынчылар херимнерни ужур идип, буза тепсип, аъттарга төрөпчилеп чоруп турганнар.

Кыдат бүүзелер, өре-шире дептерлери узуткаттырган. Ынчалза-даа орус садыгжыларга, тайбың чурттакчыларга кым-даа дегбээн. Орус элчин чери Хомдуже дедир ээп келген.

Манчы-кыдаттың дарлалындан хосталганын херечилээн Моолдуң соёмбо демдектиг тугу 1912 чылдың сес ай 7-де Хомду хоорайның кырынга кииский берип, тиилелгенин байыр-наадымы эгелээн.

Кара камыын кыдаттарны

Кажаазынга кырдывыс-даа,

Чактыр-хуртун боовус -биле

Шаап адын турдуvus-даа, – дишкен ыр-шоор, чугаа-соот
динмиттиг тарап турган.

Моолдуң бүгү каттышкан шериин баштаан дээди чанчы-ны Кадыг-Маадыр Маскыржапты чон ам анаа-ла Ма сайыт дижир апарган. Дамба Чанзаң Дошкун-Ноян деп атка чединген. Чаганза кегээн тулчуушкун соонда көстүп келген. Анаа кандыг-даа ат бербээн. Ынчалза-даа ооң ат-алдары ол чокка четчир. Моол шериглерден оон-даа өске хөй-хөй кижилер янзы-бүрү аттар, дужаалдар алгылаан.

Манчы-кыдаттарның уязын чаза тепсип, эжелекчилерни коргуш чокка тиилээни дээш тыва шеригни ыдыктыг торгу тук-биле шаңнап, ха-дуңма тыва сүзүк шеригниң бөдүүн шериглерден эгелээш, ортумак удуртукчуларынга чедир шериг эргелерни тывыскан. Хемчик кожууннардан келген шериглер чаза таварышкынга маадырлыг чоруун көргүскен дээш, сүзүк шерииниң баштыңчызы Дамбыйга Урянхайның Маадыры ат берген. Элээн хөй дүжүметтер чейзең, чаңгы, хүндү аттар алгылаан. Ол кижилер сүлдеге тейлээш, чогуур өңнүг чинзелерин ол-ла дораан кадагылапкан. Өлүрткен кижилерниң аалда ада-иези, ажы-төлүнге ызыгуур салгаар тайжы деп аттар тывыскаш, оларга чедирип бээри-биле шокар чинзелер берген. Шак ындыг Сойтунуң шокар чинзе-дошказын ада-иезинге апарып бээри-биле Холураашка берген, арат Комбуй бошка атка төлептиг болган.

Манчы-кыдаттарны базып тиилээнинге тураскааткан байыр-найырны онзагай шинчилиги-биле тыва сүзүк шериг база моол шериглер денге эрттиргеннер.

Ыракшылдыг ча-согун адар мөөрейге урянхайларнын ча-согуну-биле чепсегленген часпас адар Курлуг-Аңчы аң дүрзүзү кара аткаш, хөй шеригни кайгаткан.

– Хомду шивээзин долгандыр айыылдыг частыр доңгаларны часпайн, чазылдыр аткаш, манчы-кыдаттарның хөй камгалалын чок кылып, тыва биле моол шериглерниң шивээже эртер оруун эптиг болдурганың дээш, база бодунунуң чаңгыс сумудан келген шериглериңни төлептиг баштааның дээш Курлуг-Аңчыга «мээрең» деп шериг эрге-дужаалды тывыстым, – деп, чанчын Маскыржап хөй шериг мурнунга чарлаан.

Чингир көк өңнүг чинзелиг сорулуг кара киш кежи бөртү кеткеш, көк торгу додарлыг хой кежи тонун, мөңгүн толдуг курну оттук, бижээ-биле куржангаш, Курлуг-Мээрен моол, тыва шериг баштыңчыларыңга, бүгү дайынчыларга курлак чедир мөгейген.

Эң-не шилиндек 128 мөгениң хүрежинге тывалар шыырак болган. Сес шыырак мөгениң аразыңга арткан Өпей мөеге «Бошка» деп адаккы шериг эрге тывыскаш, аңаа немей ланчыы боо-биле көк торгу додарлыг хураган кежи тон берген. Тестиң төлээзи мөге Күдерек 128-ке шүүлгеш, мөңгүн базыткыыштарлыг эзер-чүгенниг аьтка төлептиг болган.

Чадаг чарышка бирги черни ээлээн Кыргыз Кызыл-оолга

эзер-чүгенниг бора аътты база «Улан-Баадыр» деп хүндүлүг атты тывыскан. Манчыларның үгер-боозун чазылдырган дээш Чааты сумузундан кайгал Кыйаңны чолдак кара боо-биле база Донгак Хорлууга хөм былгаар кылаң кара кадыг идикти холунга тутсуп сөңнээн. Бээзи кожууннуң сүзүк шерииниң бир кезээн билдилиг удуртканы дээш Түлүштерниң тоолчу Баазаңайны ланчыы боо-биле шаңнаарга, ол өөрээш, ырлаан:

Хосталгалыг сүзүк шерии

Коргуш чок-ла ураанхайлар.

Хомду шивээ манчыларың

Когун үскен ураанхайлар.

Кожса-хелбээ дөрбет чуртун

Хосташкан-на тываларны.

Хомду черге чаңгыланган

Хостуг ырлаар хомузумну.

Үш хондур үргүлчүлээн байырлал адакталып келген. Байырлал одаа-даа болза төнчүлүг, адыгуузун мал-даа болза, оыттаар черлиг, адыр даванныг кижиде даа болза аал-чурт-туг, оран-савалыг, өг-бүлелиг болгай. Соругдаан сорулга чедип алдынганда, тарап чанар апаар.

Эрес-маадыр Маскыржап бодунуң шерии-биле Синьцзяндан кел чыдар манчы-кыдат шериглерни чер ара согар улус бис дээш ынаар хапкан. Ынчалза-даа оларның аразынга тулчуушкун болбайн барган. Чүл дизе, Моолдун тускай догуннаар чоруун хүлээп көргөн хаанныг Орус чуртунуң чазаның идепкейлиг холгаарланышыкынының түңнелинде Бээ-

жинниң чагырыкчылары шерин дедир кыйгыртыр ужурга таварышкан.

Боттарының акы-дуңмалышкы хүлээлгезин күүседип кан тыва шериг-биле кады Холурааш, Комбуй олар моол араттарга алгадып, йөрээдип алгаш, Хомду кодадан чарлып чорупканнар. Ол чоруп оргаш, Хомдунуң барааны читкиже, акы-дуңма хөөрже, Сойтунуң хөөрүнче көрүп чорааннар. Шериг эштериниң чанында Сойту мөңге уйгузун удуп чыдып каарга, Холурааштың сеткил-сагыжы уярап, хилеп чораан.

Төрээн чериниң көк-көк даглары көстүп кээрге, ам кээп харын оожургаан. «Удавас ачам, кырган-авам, кадайым, дөргүл-төрелим, Мөңгүн-Тайгам чону мени уткуп аар. Аьдым-даа, бодум-даа дириг чанып ор мен!..» деп, ооң чүрээ өөрүшкүлүг соп чораан.

Хөөмей-каргыраазын куттулдурбушаан, чанып органнар. Холурааштың сагыш-сеткили дойлуп-хөлзеп, төрээн черинге дүрген чедерин бодап чораан.

4. МӨНГҮН- ТАЙГАЗЫНЧЕ ЭЭПКЕН

Тываның сүзүк шериин моол шериглер Бора-Шай кавызынга чедир үдеп байырлашкаш, дедир ээпкен. Чер-чуртунче чаныксаан араттар аъттарының дынын сула салыпкаш, ылгыны кончуг челзипкеннер. Чоруп ора, күчүлелге үндезилээн эжелекчи ёзу-чурум быжыг-даа болза, хенертен буурап дүжүп болурун, ону чедип алыр дизе, шиитпирлии-биле аңаа удур демисежир ужурлуун Хомду дайынынга олар ме-дереп билгеннер.

Тыва чуртунуң девискээринче кирип келгеш, араттар сөөлгү катап одагланып шайлааш, уурук-сууруктап кожуун, сумулар, арбаннар аайы-биле чер-черлерже тарап чаныпканнар. Манчы эжелел, дарлалдан адырылган бис деп бодалдан сагыш-сеткили хозай берген Комбуй биле Холурааш хайыралыг Мөңгүн-Тайгазынче челзип органнар.

Саглы ховузун эрткеш, Барлык бажы, Тоолайлыгны көрүп кааш, кончуг шуурганда аза бергенин, сугга баар часканын сагынганнар-даа.

Төрээн Мөңгүн-Тайгазы бо-ла болгай. Ооң шаандаккы Мөңге-Деңгер-Хайыракан дээр ады мөңге менгилиг бо оранның Ээзин оожуктуруп, чассыткан ады ирги бе деп Холурааш бодап чораан.

Аал-чуртунче чоокшулаан тудум, оларның аъттарының ылгыны дам барган. Өгбелери дег, эзер кырынга данды чораан Комбуй биле Холурааштың чажындан төрээн черинге бот башкарлып өөрөнгени-даа кончуг.

Ийи талазындан кончуг бедик дагларга бүзээледип алган, дажаң суглуг кызаа кашпал Тоолайлыг хемниң унун дургаар чоруп оргаш, инек даштарлыг хорумнарны оя халдып, хемнерни сүстүрүп кежип чорааш: «Тоолайлыгже кандыг хемнер киир акканыл?», – деп, Комбуй айтырган.

– Тоолайлыгның чыс бажы Хоолааш, Ногаан-Хөлден ужукталган, Чараш-Даш сынындан чаптып баткан Балыктыг, Ак-Кара-Суглар, Алды-Үстүү-Теректиглер солагай талазындан, а оң талазындан Дүңзе база Чолалыг хемчигештер алды Мугулдурлар дээр адырларлыг Тоолайлыг хемче киир аккан. Тоолайлыг хем агып баткаш, Улуг Барлык хемде каттыжып кирген, – деп, Холурааш таваар харыылаан.

Ам Тоолайлыгның бир адыры боор Дүңзе хемче чоокшулап келгеннер

– Бо хемни чүге Дүңзе дээнил? – деп, Комбуй салдыкпастаан.

– Аъттарында эндере таакпы чүдүрген чүктүг манчы-кыдат садыгжылар Дүңзениң тайгыр кылама дожун эртип чадааш, ол тайгыр дош кырынче дүңзе-таакпызын төп чорааш, арай боорда кешкеш, бо хемни «Дүңзе» деп адаар апарган. «Н», «ү» үжүктерни тода адай албас кыдаттар аайы-биле оон бээр-ле «Димзе» дижир апарган дээр чораан.

Дүңзе хемде кадыр одуругларны «иткектер» дээр. Оон чамдыкта чүьктүг аът, сарлык шарылары туржук, чадаг кижиги безин чайлып турган ондактыг одуруглар боорга, ында камгалал чагыларны кадаан. Кадыр-кашпал, аргыжар оруу берге боорга, шаанда:

Чуңма турлаа Тоолайлыгга

Чуглу бердиң халак, эжим.

Аргар турлаа Тоолайлыгга

Аза бердиң халак, эжим – деп чагыжып ырлажып турганы чөптүг.

Хемчиктен эккелген кашкан келин кыс Дуукайның:

Чанын көөрге, чалым-хая,

Чаныксаваас арга-ла чок.

Мурнун көөрге, муңгаиш алаак,

Муңгараваас арга-ла чок —

деп ырлап турганы кадыр-кашпал Сүүр-Тайга, Көжечейи база мында, Тоолайлыгда. Кашкан кыстың ады-биле алдаржаан Дуукай одуруу Барлыктың Улуг-Шыңның кашпалында. Холурааш биле Комбуй ам боладып чоруп органнар.

Бойдустуң чайгаар бүткен чараш хайыразы – Арта-Халыыр деп кызаа Дүңзе хемниң ол-бо ийи чалымнарының эң-не чоокшулажып кызаалажы берген чери. Ооң кырындан аңчылар боо-саадаан чымчактай шарааш, кежир октапкаш, терең болгаш шапкын Дүңзе хемниң ол-бо талазынче арта халчып аңнап турган боорга, Арта-Халыыр дээни ол.

Дүңзениң кадыр одуруглары айыылдыг боорга, хирилээ-

штиг¹⁵ бир кижиге кичээндирерге, Холурааштың аьды бажын силгээш, турупкан.

– Мээң угаанныг аьдым Дас-Кара, эр-хей! Хамыкты мурнай хирилээшти сен эскердин! – дээш, аьдының челин Холурааш суйбааш, «аьт – кижиниң өңнүү, эртежи кижиге эзерлиг аьтка дужар» деп ачазының мерген сөстөрүн ол сагынган.

Хирилээштиг элээди оол эскертинмес орукту оларга айтып берген.

Холурааш биле Комбуй хирилээш барын билбесе-даа, кажан каарган, хөөрүк, сааскан, тарбаган алгырза, аңчыга орук олчазы – хүлбүс, бөрү азы адыг таваржырын билирлер. Бир катап Холурааш аңнап чорда, каарган ону дээскинипкеш, бурунгаар ушкаш-ла, катап ону тегериирге, ол куштуң соондан чорупкаш, аргар-кошкарга таварышкан.

Ол ушкаш хүннүң дал дүьштен дүнеге чедир чылдып каан агаары адаанда шынаалардан дагларже көдүрлү бээрин ол билир.

Кежээ дүшкен. Хүн ажып бар чорда, дээрниң өңү кыза бергенин көргөш, Холурааш: «Ам «чыт адаанче»¹⁶ бадып тур. Бир эвес кежээ хүн ажып бар чорда, дээрниң өңү кыза берзе, эртен аяс хүн болур. Мен кырган-авамдан, ачамдан чыл, ай, хонукта агаар кандыг боорун билир апарган мен.

¹⁵ **Хирилээш** – ортузунда үдүндө хэм шидишикин азы аьт хылы кедирип каан чаңгыс азы ийи аастыг хүртү. Ооң сорулгазы – кижиниң үнү четпес черинче кичээнгеилиг боорун сагындырары.

¹⁶ **Чыт кудулаан** — кежээки үеде агаарның агымы даглардан шынааже кудулаар.

Ажып бар чыткан хүннүн херелдери дагларга чайынна-лырга, челээш сагындырган. Даг ужунда өшкүлөр, хойлар, а оларның ындында кодан сарлык оьттап чораан. Оьттаан малче кадарчы шаап бар чыткан. Даг эдээнде сырый үнген пөштер чанында өг көзүлгөн.

– Кайнаар далажыр бис. Өгже кирээлем, – деп, Комбуй саналдаан.

Оонуу шын. Манчы-кыдаттарны тиилеп алган улус кайнаар далажыр боор. Комбуй черле бүгү чүвени дензилай бо-даар кижиге. Ындыгларны улус «угаанныг бөрү» дижир.

Ээрип халчып орган ыттарны өгден үнген бичии оол сок-садып, аьттыг кижилерни топтай берген.

– Ында кым келди? – дээн херээжен үн өг иштинден ды-нналган. – Оларны өгже чала, Довук.

Аьттарындан дүшкеш, баглаашка баглап кааш, ийи эр өг-же кирип келген.

– Амыр менди! – деп, олар мөгейбишаан, мендилешкен-нер.

– Амыр менди! – деп, өгнүн ээлери чазык мендилээн-нер. – Чоруунар чогуу келдиңер бе?

– Чоруувус чогуу чору. Мал-маган хүр бе? Чут чок бе? Ыт-куш сол бе? Кандыг онзагай чаа болуушкуннар болду? – ыяап сагыыр ындыг ужуу соонда ам-на чугаа шуудаан.

– Барыын Моолда Хомдудан манчы-кыдаттарны үндүр сывырап дайынга киржип чорааш, тиилеп алгаш, дедир ча-

нып орарывыс бо.

– Тиилелгелиг келгениңерге байыр чедирип тур бис!

– Дайын дээрге эң-не коргунчуг, сүрээденчиг, чүгле октар сыылаар, дайзын боолап эгелээрге, кижичамдыкта девид-ээш, кырызы-биле бажын чажырыпкаш, чыда дүжер чүве чорду, – деп, Комбуй таакпызын тыртпышаан, хөөрөп орган.

– Мал-маганывыс хүр, ыт-куш сол шымбай тур бис. Дайын-чаа көргөн эвес, ооң дугайын харын чугаалап көрүңерем.

– Артынга чаштып чыдыптар арга-ыяш, чаглак чок чадагай черге чыткаш, Мөңгүн-Тайганың даглары, инек даштары карактарга көстүп кээр, дайын-чаада кижичүнү бодавас дээр, – деп, Холурааш немеп каан.

– Балыглаткан, өлүрткен улус хөй болду бе?

– Мөңгүн-Тайгадан үш кижидайылдажып чордувус. Харалаан бир эживис дайзынның огундан барды, Хомдуда ажаап кагдывыс, – деп, Холурааш харыылаан.

– Ада-иезинге-ле берге-дир, олар оглун манап орар болгай.

– Кажыыдалдыг ада-иеге дыка берге харын.

– Бис-ле мында дайын-чаа билбес орувуста чүү-даа болуп турар чүве-дир көрөм.

– Дайын үезинде аштап-суксап, ыяш-даш аразынга кум кыннып, бурунгаар союп-ла чоруур сен. Түрөп-даа чорааш, тиилеп алдывыс харын, – деп, Комбуй улашкан.

Оларны уткуп үнүп келген оолак, улуг улус чугаазы дыңнап, бир холун быктынче чыпшыр тудуп алган орар боорга,

Холурааш айтырган: «Холуң канчап барды, оолак?»

– Аыттан андарылгаш, холум булчудуп алдым.

– Ам малыңны хараачадан харап каап олур сен бе? – деп, Комбуй айтыргаш, кадыр дагда оыттаан өшкү-хойну хараача өттүр көргөш, магадаан.

– Ийе, – дээш, бичии Довук хүлүмзүрөөн.

– Оолдуң холун көрүп болур бе? – деп, Холурааш айтырган.

– Көрүңер харын. Мында аңаа дузалаптар кижичи бар эвес.

– Мээң бо өңнүүм Хомдуга балыгланган шеригни эмнеп турду, – деп, Комбуй бүзүрөткөш, уламчылаан. – Иргиттерниң төрөл бөлүүндөн бо Холурааш Мөңгүн-Тайганың салгал дамчаан улуг хамының оглу кижичи чүве.

Холурааш оолдуң холун тудуп суйбааш: «Довуктуң оң талакы экти кадырылган-дыр, холдуң уштунган кадырынын кирери чугула», – дээн.

Оолдуң кадырылган холунуң колдук адаанга улуг эвес борбак токпакты Холурааш суп каан. Комбуй бир холу-биле оолдуң сегелин, а өске холу-биле чушкуузундан быжыдыр тудуп аарга, Холурааш кадырылган хол уу-биле черде ширтек кырынга олуруп алган. Бодунуң күштүг холдары-биле оолдуң билээн болгаш кадырылган холун чаңгыс деңнелге хамның оглу тудуп алгаш, колдук адаанда токпакка будун дегзип алган. Оон кадырылган эгин чүзүнче тавангайы-биле «дааш» үнгүже оожум базыпкан. Уштунган кадырык холду эрги орнунче ынчаар кииргөш, холду дурт-сынче чоокшула-

дыр дыгдындыргаш, Холурааш боксуй шарып каан.

– Катап-ла ийи холдуг апардым! – деп, Довук өөрээн.

– Чүсте балыг, чүс хонгаш экириир, Довук. Холуңну камнаар сен, көрем, – деп, Холурааш чагаан.

Амыраан ада-ие хам-биле ооң эжин шайладып, чемгерип хүндүлээш, Холурааш ынавайн турда-ла, сарыг хураганныг, кара баштыг хой белекке бергеннер.

Холурааш биле Комбуй оруун уламчылап челзипкеннер.

Барлык-Бажы биле Тоолайлыгда өзеннер, каъттар, кадар оъттуг калбак мээстер, кыйыглар, булуңнар, ой-чиктер-ле хөй. Оларны таварып челзип орда, Комбуй сонуургаан:

– Кандыг хемнер Барлык-Бажынче киир акканыл?

– Ак, Кара Чүректен сыстып баткаш, Пөштүг-Белдир, Эн-чегейлиг, Элдиг-Хем, Арзайты, Оонача, Улуг-Кош-Ой деп хемчигештерниң катгышканын Барлык-Бажы дээр.

Шаандан бээр мында доңгактарның, хомушкуларның, иргиттерниң, салчактарның, ооржактарның, сааяларның, кара-салдарның ада-өгбе ызыгуур салгалдары чурттап чораан, чурттап чоруур-даа.

– Он тоску чүс чылдың төнчүзүндө Хемчиктиң алдан-дургуннары Тываның мурнуу-барыын талазынче бистин бо чоруп орарывыс Барлык-Бажын, Тоолайлыгны таварты аргыжып турган, – деп, Холурааш солун чугаазын эгелээн. – Бо хемниң бажынга казактарга сүрдүргөш, эки аъдымнын кырызы хорумга сынды – деп бир кайгал хомудаарга, өскези алдан дургун атты кажан алганын хөөрөөн дээр.

– Ылап ынчаар болган бе? – деп, Комбуй ылавылаан.

– Ылап шын. Ол чугааның дириг херечизи бар. Аьды кем-дээн бир кайгал кадыр хаядан аргамчызын коштунуп чораш, дүжүп баткаш, Тоолайлыгга кээп чаштып, чаглактангаш, алдырбайн барганын көргөн кижиге бар. Алдан-дургуннарның өөрү каш кижиге Шың хемни куду баткаш, Кара-Дытта доңактарның Кара-Чейзеңниң аалынга идик-хевин, эзерчонаан кургаттынып, хондур аштанып-чемненип, хүндүледип турганын Шугул деп шолалыг Донгак Балчымай көргөн.

Ол бүгүнүң база бир бадыткалы – алдан дургуннарның баштыңнарын Улаастайга тос эрээ онаап шаажылап турда, канчап-ла алдырбайн хосталчык, бир караан кулузун карты-биле деже шавылаткан, аскак, холдарының салаалары дургун, алдан дургуннарның бирээзи Ээрен-Хөө дээрзи Арзайтының Алдыы-Кара-Сугга чадыр тудуп алгаш, хоргадап, чок-кавы аалдардан аыш-чем дилеп чип, элээн каш ай чурттап турда, Кара-Суггун чоогу-биле, Каргы, Саглының аргышкан чону:

Элдиг-Хемниң суун кешипес,

Эзириктиг элик сен бе?

Эш-ле өөрнүң арнын көрбес,

Ээрен-Хөө деп дургун сен бе? – деп ырлажып эртип турган чүве-дир.

– Ийе, бо удаада бис аштырзывысса-даа, алдан дургуннарның өжээнин салгалдары негеп аар. Манчы кыдаттары Урянхайдан үндүр сывырыптар! – деп чугааланып чыда,

бир-ле хүн Ээрен-Хөө хая баарында чадырынга, хараганның доорзунга кызыл-дустай берген.

«Хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр» дижири дег, Мөңгүн-Тайгада ол черни Ээрен-Хөөлүг-Кара-Суг деп адаан ужуру ол. Кемдеп-кергезе-даа, коргуш чок Ээрен-Хөө дарлакчыларга удур демисежиринче чонну хей-аът киирген.

Ынаар даг ужунда ак, бора өглер дистинчи бергилээн. Эжишкилер дыш ап доктаай бээрге, Холурааш көгээржиин уштуп эккелгеш: «Бо көгээржиим Хомдуга мээң-биле кады дайылдашты. Ону шары кезинден бышкаш, сиир-биле тииниң дашты-иштинден ийи кырлап кырган-авам даараан. Тиг иштинге кырлар аразынга хөм чыдывазын дээш ыштан чүң суп каан кижиге. Ынчангаш чоон тиг дүрген кургаар. Оон көгээржиктин иштинге элезин ургааш, салгынныг чылыг хөлегеге кургадыр тургузупкаш, аксынга боп-борбак кылдыр чазаан хадың бөөшкүн суп каан. Чараш-даа, ажыктыг-даа эт бо!»

Комбуй бодунуң хойлаарагын мактаан: «Мээң Хомдудан бээр хойлап чоруур, суксун кудуп аар, бичии көгээржиим бо-дур. Ачам шала кевиг көгээржикти шиш хүлбүс мыйызы-биле угулзалап каастаптар. Көгээржик мырыңай кургай бээрге, элезинни төккеш, иштинге кургаг хоюг аът мыяа дыгааш, ыштыкка бир-ийи хүн азыптар. Ынчаар көгээржиктин болганы ол дээр кижиге. Көшкүн арат аъттыг чоруурда, суксун кудуп аар хойлаарак-даа, көгээржик-даа магалыг-ла болдур ийин!»

Ырак эвесте хойлар, өшкүлөр, сарлыктар, чылгы оъттап чораан. Сыдымнарын чайган чылгычылар кулунчактыг белерже аскырларны чагатпайн, алгы-кышкылыг халдып турганнар.

Холурааш биле Комбуйга аныяк арат халдып келгеш, өөнче чалаан: «Кожавыстың оглунуң холу уштунганда, ооң кадырыын силерни кирипкен дээрге, силерни сүрүп келдим. Чаа божаан кадайымга дузалап көрүнер!» – деп, арат дилээн.

Өгге кирип кээрге, ааттынган кавайда чаш уруг эриннерин эмдинип каап, удуп чыткан. Иези-биле хин тудуш чораш-ла, ооң иштинге чайганып чораанын сагындырар кавайга чайгадып өскен чаш ыглаган эвес, хала чок өзер.

– Кавайга чайгадып өскен төл оожум боорундан аңгыда, кадык болур, – дээш, Холурааш хүлүмзүрөөн.

– Ындыг харын. Чүгле багай чүве оглумну хүнзедир эмирип чадап тур мен, – деп, чаа божаан ие хомудаан.

Өгнүң эр ээзи чөпшээрээн соонда, Холурааш иениң изиг, кыза берген эмиин суйбап шинчилээш, таалыңындан үргүлчү ап чоруур адыг дыргаа уштуп алгаш: «Бо мажаалай дыргаа-биле эмиинерни аяр суйбаар мен. Аарышкылыг болбас. Кортпаңар!» – дээш, чаа божаан иениң эмиин адыг дыргаа-биле хам аяр суйбап эгелээн.

Ол бүгүнү кылып тургаш, Холурааш чараазын чаштадыр чалбарып, домнап турган. Канчаар аараан чылдагаанын биллип алгаш, хуулгаазын сөстөр-биле тарбыдап, ышкан эмигни адыг дыргаа-биле суйбавышаан... Хамның чараазы эмиин-

че чаштаарга, ие кайгап орган: чараа-биле база домнаарын бир дугаар көргени ол. Ынчалза-даа хам «иеже дүкпүрбэ-эн», аксынга хоюдуп алган ооң чараазы эмигниң ыжыын эвэ-эжедип, аарыырын соксадып, аарыгга удур туржур камгалакчы күштерни оттур соп турары ол. Ооң адазы Конгур отка изиткен демир кыскашты азы бижекти дылы-биле шоюладыр сорупкаш, чараазын чыргалыг черже дүкпүрүптөр чораан. Ону кылып тургаш, ол корткан улустуң оожум боорун сагындырып аар кижии.

Чараа дээрге, хам кижиде ала чайгаар бар болганындан ажыглаттыгыр. Ындыг арга аарыг кижини бодунга бүзүрээр кылдыр база аарыгдан эттине бээрин сагыш алындырар.

– «Сезик-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир» деп чоннун мерген сөзүнге ылап бүзүрөңөр, – деп, байырлажып тура, Холурааш немеп каан, – Сегий бээринге ынаныңар, черле ажырбас, кадык апаар силер.

Өг-бүле-биле байырлашкаш, узун орукче аьттаныпканнар.

Холурааш эжин ам база чагып чораан, чүге дизе Тоолайлыгга дег, Барлык-Бажында кижии кырладыр кылаштар арга чок бизеңнер, сүүрлер, чаңгыс тайзы базар болза, дөвүн хемнер дүвүнге кээп дүшкү дег, эзир безин элээн куду шүүргедеп ужуп эртер энгимелер, өрү көөрге чүгле көк дээр көстүр ханы кашпалдарлыг, өшкү безин туруглай бээр куржааңгыларлыг, өй-өйде сөктүп чыдар көшкелерлиг черлер мында хөй.

– Кыжын күштүг шуурганнай бергенде, даглар, арга-эзим коогайнып, аң-мең ыжыкталып, хемнерже киргилеп кээр Барлык-Бажы ондактыг-ла! – деп, Холурааш эжин сагындырып чораан.

– Ылап ондактыг черлер бар-дыр, – деп, Комбуй чөпшээрешкен.

Өзеннерден сыстып баткан кара сугларны, шулурткайндыр ырлап чыдар шуралгактарны олар чарашсынып, саарыгларны аъттары-биле ажа халдып чорааннар.

Хемчигештерде, өзеннерде теректер, пөштер ховар-даа бол, мында дыттарның үнгени хөлчок сырый. Одар-белчи-ир девискээри делгем, оът-сигенниң үнүжү бедик. Кадар, агы колдаан, артыш, шаанак, көк-кат, согуна, честек-кат, янзы-бүрү айыраңнаан чечектер болгаш оон-даа өске үнүш аймаа элбек.

– Чүгле мында эвес, а Биче-Мөңгүн-Тайгада эм оъттар эндерик. Бир каттырынчыг таварылга болган чоор, Комбуй. Үңгүлчек Иргиттер аалы Үстүү-Ыймаатыга турда, оларга Алтайдан таныыры лама келген. Өгден үнгеш, чиигеп аар чер тыппайн, ол Үңгүлчекти кыйгырган: «Ээй, өңнүк! Кайда-даа дендии ажыктыг, ховар эм оъттар бар, ыңай-бээр базарындан безин коргуп тур мен. Каяа чиигеп аар чоор?». Ону дыңнаан Үңгүлчек өгден ыракта элезинниг черде инек-даш чанынга ламаны эккелген. Оът-үнүш чок ол черни көрүп каш, эмчи-лама хүлүмзүрүпкен: «Че, Иргит, ам өөңче чорувут».

– Оон чүү болган?

– Үндүлчек Иргиттиң аалынга эмчи-лама үш хүн иштинде эм-оьттар чыып, оларны канчаар чыыр, кургадырын, кандыг аарыгларга кандыг оьт ижерин тайылбырлаан. Ынчан мен эм-оьттарны танып, билип эгелээним ол, – деп, Холурааш чугаазын дооскан.

– Силерниң аймааңар чүге анаа Иргит эвес, а «Каксаан-Иргиттер» силер? —

– Бичиимде мен авамдан: «Чүге Каксаан-Иргиттер бис?» деп айтыарымга, ол мынчаар тайылбырлаан: «Каксаан-Иргит дээрге бай Иргиттер дээни ол, чүге дээрге кышкы чижин олар төтпес, арткан эьди чазын кээп, каксый бээр боорга, Каксаан-Иргит дээн». Бисте мал черле хөй. Балык, аң эьди арбын боорун чажымдан-на эскерер кижини мен.

– Аспаты хем эриинде керен-казахтар бар. Аспатыда тыва араттар олар-биле казах дылда чугаалажырлар, – деп, таакпылавышаан, Холурааш улай хөөрөөн.

Чугаалажып чорааш, Барлык-Бажында ийи өг чанында келгеннер. Ында хөй кижини хылбык-дой эрттирип турган. Тыва чаңчыл ёзугаар бичии уруг үш харлаптарга, бажын кыргыыр. Ол байырлалче чаа тывылган үш харлыг кижини танып, билзин дээш чоок төрелдерин, өннүктерин чалаар.

Холураашты мында Довуктуң кадырык холун эптей тутканын, чаа божаан иениң эмиин эмнеп каанын билир болган. Дайынга тиилээн ол ийи эрни дөрже чалааш, ак кидис кырынга сүттүг шайлыг хөнекти, ааржылыг далганны, саржаг-

ны, шимелиг көгээржикти салып кааннар.

Кырган-ачазы оолдуң бажын суйбааш, ак кадак баглап каан хачыны хүнгээр солагай таладан оң талаже үш катап дескиндиргеш, башка дегзир. Бажының оң талазындан каш дүктү кыргааш, авазынга бергеш: *«Кыргыыр дээш кыргыва-дым,*

Кырган-Чиңгис номнады.

Кезер дээш кеспедим,

Кезер-Чиңгис номнады.

Моон соңгаар өссе-өссе,

Боошкуннуг чагыштыг бол!

Кодангылаштыр агара кырызын,

Хойгулаштыр калбара семирзин! – деп, йөрээл салгаш:

«Мен сээң баштайгы бажың дүгүн кыргыдым, ынчангаш сенээ бора бени, Сылдыс-Шокар кулунчаа-биле кады сөнне-дим! Бажындан чыттап каайн, оглум» дээн.

Улуг өгбени дөрге Комбуй биле Холурааштың чанынга олуртуп каан. Тываларның ынак чеми – изиг ханны, чаа эскен эьтти аалчылар баарынга дөрге салгаш, өгнүң эр ээзи шимелиг дашканы улуг өгбеже сунган.

Ол ышкаш кырган-авазы база йөрээр: *«Торлаа дег өөрлүг болзун, тогдук дег каас болзун! Эш-өөрү бүдүштүг болзун, эрес, омак чурттазын!* Мен сенээ ак анайлыг ак өшкүм берип тур мен. Мен ышкаш узун назылыг, удаан чыргалдыг бол, оглум», – дээш, кырган-авазы оолдуң бажын чыттааш, каш дүк кескеш, авазынга хүлээткен.

– Чаштар – Үстүү оранның биске белээ-дир. Олар хөй болган тудум, биске улам эки. Сарыг хураганныг, кара баштыг ак хойну сөңнеп тур мен. Таптыг өстүрүп аар сен. Күштүг болгаш угаангыр-сагынгыр бол! – дээш, Холурааш оолдуң бажын чыттааш, каш дүк кескеш, дамчыткаш, немеп каан: – Азаан хураганныг хоюмну Довуктуң ада-иезиниң өөндөн ап аар эвеспе.

Кижн бүрүзү оолду чыттааш, бажының дүгүн эвээшти кескеш, бир-ле эки чүүлдү күзээш, мал-маган азап турган.

Холурааш үш харлапканда, ооң кескен бажының дүгүн тускай хапка шыгжап чораанын, каш хонганда бажын дескилештир таарып каанын, белекке берген мал-маганны ада-иези имнеп берип, дыка өскенин сактып орган.

Оон дой-даа эгелээн. Хамык чон ам калга-дөрбетти кайгаткан Кара-Сал Хүрең-оол Хонак оглун хөөмейлээрин дилей бээрге, ол каргыраа-сыгыдын катый хаара бадырган:

Аралашкан арбын чоннуг

Агым суглуг Барлыымайны.

Дөртен-бежсен кезжиглерлиг

Төктүн баткан Барлыымайны.

Кара-Туруг бажынайда

Каарган чүглүг согунумну.

Ээр-Туруг бажынайда

Эзир чүглүг согунумн, у – деп, Хүрең-оол ынчаар аян туда бээрге, чамдык уян сеткилдиг улус ишти-хөңнү кударааш, ыглажы берген. Чүте дээрге ооң ол хөөмей-ырында төрөөн

чурту каракка көзүлген дег эргим боорга ындыглар. Хүрөң-оолдуң хөөмей-сыгыдын Холурааш таалап дыннап оарга, сагыш-сеткилди чалгынналдыр хөлзедир кижиге бооп-тур. Ол ам даглыг черниң сыгытчызы бол, хөрөк-чүрээ көвүдөп, хо-воу каргыраазын хоюңнадыр сала берген.

Ыр-шоор чаңгыланган аалда улус-биле байырлашкаш, аалынче челзипкеннер.

Саадак артче чоокшулап келгеннер.

Мында Тываның эң бедик, ыдыктыг арттары – Саадак, Көге-Даваа, Сыын-Баштыг бар. Кажан Барлыктың Оргу-Кызыл сынындан харай бээрге, Моолдуң Чиңгилик биле Каргыраа сыннары, Успа-Хөл деп улуг хөл көстү бээр. Шаанда мөңгүн-тайгажыларның: *«Чиңгиликтин сынынайдан шинчип көрүп оарым кай. Каргырааның сынынайдан харап көрүп оарым кай»*, – деп ырлажып турган черлери ол.

Көгү-шыгы сүстүп, дөжелип чыдар, чечек-чимизи черниң өңүн каастап челбип турар, арга-эзимден артыш-шаанаксыг, пөшсүг, чойганзыг агаары айдызап турда, бо Барлык-Бажының агаары арта сериин, бир-ле дываажан ораны сагындырар. Ол бүгүгө таалааш, кижиниң ала-чайгаар ыр-лаксаазы кээр: *«Айыраңнаан хөлбең шыкка аңдаштанып чыдыксаар мен. Аңдаштанып чассып алгаш, аян ырым салыптар мен...»*

Хаялардан сыстып баткан, кылаң суглуг дамырак шулурадыр агып чыткан. Сыг дээр сырын чок, шып-ла шыпшың. Дуюглардан чайлай ушкан ховаганнар, кара-кызыл чалгынныг

шартылаалар, аьттар дуугларының даажы харын ыржымны үрей бээр.

Хенертен ол шыпшында чаңгыс аай, бирде чавыс, бирде бедик аяанны кончуг үн дыңналырга, Холурааш хая көр-нүп кээрге, артында чораан Комбуй хөөмейлеп чораан. Ол хөөмейден төрөөн чериниң хостуг-шөлөөн хову-шөлдери, ынак Мөңгүн-Тайгазының меңги харлыг даглары, боду бүткен бойдус чурумалы ала чайгаар карактарда чуруттуна берген.

Комбуйга чергелештир ам Холурааш сыгыртып эгелөөн. Арыг, бедик ооң сыгыды дошкун соок бойдустан чара-чире чүткээш, кыңгырадыр ырлап чыдар дамырак кара сугнуң шулураажын, чылыг, чырык хүннү сагындырып, сагыш-сеткилди тааладыр доюлдурган. Комбуй биле Холурааштың хөөмей-сыгыды бирде аңгы, а чамдыкта чаңгыс үнге каттыжа-даа бээр. Оларның ынчаар хөөмейлеп-сыгыртып чоруурунга калга-дөрбетти кайгаткан, кайгамчык хөөмейжи Хүрең-оол сорук кирип чалгынналдырган.

Төнмес-батпас хову-шөлдөргө, бедик, кадыр дагларга, Хомдудан бээр дайылдажып, үр хуусаада аьттыг чоруп чорааш, хөөмейниң тывылганын баштай Холурааш төөгүлөөн: «Ада-иезин оскунган өскүс бир оол даг эдөөнге хаяларга үш чыл чурттап тургаш, бир катап ол чааскаанзыралдан муңгарап, хаялар чаңгызы өттүнүп, ырлап орган. Ооң ол ырызын хат кижилерге эккээрге, ол ырны хөөмей дижи берген чүве дээр...».

Хөөмей кижини кайгадыптар, харын-даа коргудуптар ий-икпе азы сагыш-сеткилди хайныктырар. Кажан кежээ ону дыңназыңза, ынаар бир ховуда бир кижин эжин кыйгырган дег ийикпе азы кажан-даа эгидип албазың бир-ле чүвөгө хомудап ыглаан ышкаш боор. Даң бажында хөөмей-сыгыт даглардан чаңгыланып чуулгаш, хүннү далаштырганзыг, харын-даа «бис шагда оттуп келдивис, хүнүм, даглар артындан харап келгеш, бистерни чырыт, чылыт!» деп негээнзиг боор.

Ам Комбуй немеп каан: «Азы болза хөөмей эңгин (аватеве) үнүн өттүнген-даа ышкаш сагындырар. Оглу өлгенде, эңгин халып-шурап, бодаганның өлгөн черин үш чыл тегерип, киргиредир ыглап кээр дижир».

Мөңгүн-Тайга дээрге, Тывада эң бедик даглар ораны. Мында даг каргыраазы нептереңгей. Холурааштын кулактарында ам ачазының каргыраазы чаңгыланы берген.

Кадыр арттарны ажып, шапкын хемнерни кежип чоруп-ла органнар...

– Бүдүн чылда агаар кандыг боорул? – деп, Комбуй айтырган.

– Келир чылдың агаарын чыл бурунгаар билип ап болур. Чижээ, күзүн теректин бүрүлери адаандан өрү саргарар болза, үнер чыл хүр болур. Бир эвес бүрүлөр үстүнден куду саргарар болза, чаа чылда кыш соок, чыл дургузунда сооп кээр. Агаарның байдалы алды ай болгаш катаптаар. Бир эвес бир ай ортанда хар чагган болза, чеди ай ортанда чаъс чаар. Кыжын бир хүн шуурганнаан болза, алды ай болгаш

хат хадыыр.

– Бир ай бурунгаар агаар байдалын билип ап боор бе?

– Бир ай бурунгаар агаар байдалын Айдан билип аар бис. Айда 30 хонук бар. Ай чаазында ай бүрүзүнүн 3-түн хүнүндө ай көскү болур. 2-ниң хүнүндө Айны бедик даг кырындан көөрүн кырган-ачам чагаан. Он дөрттүн хүнүндө – Ай кыза бээр; 15-те – хүрең-кызыл өңнүг, боп-борбак, эң улуг апаар; он алдыда – ак-кызыл; чээрби ийиде – Ай өске талазынче көрнү бээр. Ай чаазында ай саң дорт турар болза, эки ай боор. Көргөн кижиден ай оң талаже ийленчек, «ооргазынга ойталап чытса», чаъс чагбас, хат хадыыр, соок боор. Бир эвес «бурунгаар ийленчек» болза, хар азы чаъс чаар. Айның беш-сес; он беш-чээрби сес; чээрби беш-чээрби сес хүннеринде агаар ыяап өскерлир.

– Ам Барлык-Бажы чурттуг Мөге-Дагбаны хөөрөп бэйн бе? – деп Холурааш Комбуйдан оюн эреп айтырган.

– Ол-ол. Узун орукту кыскаладыр хөөрөп чор харын.

– Саая Дешки оглу Дагбаның мага-боду улуг, чеже-даа чүс кижии аразындан хөрээ көстүп турар бедик. Барлык бажы чамдыкта чай-кыш чок хадып-шуурганнай бээр чер. Бир катап Пөштүг-Белдирге ооң өө кезек өглер-биле кады чайлап турда, кааң хүндүс хенертен күштүг хат хадааш, өглерни өпеннедир силгип, алгаш баар хире апаарга, Дагба девид-ээн уу-биле өглер чоогунда чыткылаан даштарны хоора соп колдуктааш, өглер базырып, чүгүрүп-ле турган дээр. Ооң ол колдуктап турган даштарын сөөлүндө барып ийи аныяк эр

эмеглешкеш безин көдүрүп чадаан, оон моол мөгелер-биле шенежип көдүрерге, чаңгыс кижини көдүрүп албас хөлчөк-даа аар болган-дыр.

– Дыка-ла күштүг шыырак кижини ышкажыл! – деп, Комбуй магадаан.

– Саая Дагба чоок-кавыга болгулаар Тываның база Моолдун найыр-наадымынга данды хүрежип, шүглүп, үжүүрлөжип-даа чораан. Бир катап бир моол сумунун байырлалынга баштайгы онагларын чииги-биле каггылааш, адак соонда аймактын эң шыырак мөгези-биле ийилээ хүрежи берген. Дагба өөрөнгөн аргазы – моюн дөзүндөн ийи холу-биле чыыра соп кыскаштааш, доңгайтыр шеле сога бээрге, удурланыкчызы арай боорда адырылгаш, «Дешкинин тенек оглубиле хүрешпес мен» дээш ойталаан. Ынчаар орта Саая Дагбаны шүүлген деп санааш, шаңнаан. Ол дугайын Саая Дагбаны шаандан бээр байыр-наадымнарга хүрештирип чораан доктаамал мөге салыкчызы Саая Насык (шолазы Чеди-Муюн) өөрүшкү-маңнайлыг чугаалап келген.

– Моолга безин шүглүп турар черле шыдаар мөге-дир!

– Дагбаның кыс дунмазы Саая Чыпсынмаа Дешки уруу акызы дег улуг шыырак мага-боттуг, хунан шарыжыкты саат чок көдүрер күштүг, ийи барба ишти арбайны баг-биле кошкаш, комнуг шарының кырынче хала чокка арта кааптар. Улуг пашта чемин өөнүң ээзи Узун-оол туруп алгаш, ийи холдап эзер, а Чыпсынмаа турбайн-даа, чемниг пажын улуг туткуужу-биле көвеглей туткаш, чаңгыс холу-биле эзип

олулар. Саап орган сарлыктарын чыдыргап, сарлык бугазы шаптыктап туруп бээрге, ийи мыйызындан алгаш, ойтур октааш, мыйыстарын шыкче кадалдыр идип кааш, сарлыктарын улай саай бээр дижир.

– Кыс улус аразында ол-даа дендии-ле күштүг кижидир!

– Барлык, Тоолайлыгның эзирик эр улузу Дешки уруу Чыпсынмааның өөн ояр, кызыдыр коргар, эзирик эр улустун ырмазын сыгар кижидир.

...Өскен-төрөөн чурту чоокшулаан тудум, Холурааш хөйнү бодап чораан. Төрөөн чурт дээрге, сээң төрүттүнген чериң болгай. Өгге төрүттүнүп кээринге, көңгүс аныяк адаиен сени өөрүшкүлүг хүлээп аарлар. Сеңээ, база бот-боттарынга олар ынак. Чуртталганың бирги хүнүнден сени долгандыр турар бүгү чүве сеңээ ынак. Чаш назынның чыдының экизин! Ылаңгыя дайын соонда чоок кижилеринин Холураашка чоктанчыын, оларны дүрген көрзе. Олар чокта чуртталга чок ышкаш. Холураашты кадайы, ачазы, кырган-авазы, дөргүл-төрели, өннүктери четтикпейн манап турарлар. Ону төрөөн Биче-Мөңгүн-Тайгазы манап турар, ол ооң меңгилерин эргиспес дээш бодунуң чүрээнге дыка камнап чораан. Ооң төрөөн чери артышсыг чаш чылдарын сагындырбышаан, мөңге меңгилери чайынналбышаан, чүрээ-биле деңге соп чораан. Сактырга-ла, төрөөн арт-сыны ону кыйгырып, өскеп-бадып турганзыг. Долгандыр бүгү чүве ону: «Экии, мээң төлүм!» деп мендилээнзиг.

Чүгле Сойту эжи өлбөөн бооругай. Ооң ада-иезинче

хая көрбейн, маң-биле шаап чеде бериксээзи келген. Хыл-бык-дой эрттирген өггө ишкен үш аяк шимези башты аартып, «Сойтунуң ада-иезинге чүү дээр кижиге боор мен?» – деп, Холурааш аай-бажын тыппайн чораан. Дыка хөглүг, сонуургак, хөлчөк ырлаар Сойту ындыг аныяанда чок апарган дээрге, бүзүрээрлер ирги бе? Сактыышкыннардан чүрээ саргып чорда, карааның чаштары борбак-борбак бадып чоруурун ол эскербээн. Дайынга безин ыглаваан боду ам ыглап чораан. Сериин салгын эстеннеди хадыырга, эрткен үени ол дам сагынган. Сагыш-сеткили саймаараан Холурааштын чүрээ эжин чидиргенинден ыстап, саргып-ла чораан.

Тиилелгелиг ээп чанып органнар. Ёзулуг кижиге төрөөн чуртун кажан-даа утпас, чүгле өскөн аалынга келгеш, сагыш-сеткили оожургап, таалаар. Ооң Биче-Мөңгүн-Тайгазы өндүр бедик, ыдык сын. Ында, Бай-Оваа-биле кызыгаарда мөңгүн-тайгажылар үе-дүптөн бээр алтай, моол, казах кожолору-биле оларның дылдарына сооттажып, найыралдыг чурттап чоруурлар.

Комбуй эжи-биле байырлашкаш, бодунуң аалының уунче хапкан.

Аалы чоокшулаан тудум, Холурааштын чүрээ улам дыңзыг соккан. «Олут улузу чугаалажып таныжар, чорук улузу ырлажып хөөрээр» – дижири дег, ол ырлап чораан: *«Караңгыда сылдыс караа – Каттыраңнаан карам караа. Бүлүртүңде сылдыс караа – Бүлдеңчиңнээн карам караа. Чанар хектиң аялгазы чайлаг, эзим дола берген. Чаражымның сө-*

глээн сөзү чарт-ла сөөкте сиңе берген. Маңганайның өрт-ээр чери баглааш дорзуу ирээн боор оң. Баштагымның сөглээн сөзү баарым, өзүм чылдын чору.

Аалымга четпээн шаамда аъдым аксын тырт-пас-ла мен.

Анай караа четпээн шаанда аалдарже барбас-ла мен, – дээш, Холурааш ам хөөмейлээш, сыгырты берген.

Холурааш Анай-каразын улам сактып чорда, аалының барааны көстүп келген. Баштай-ла ону ыды Мойнак өөрүшкүлүг уткаан. Оон – Анай, ачазы база кырган-авазы. Аалынга кээрге, кандыг кончуг эки чоор деп, Холурааш дыка өөр-ээн.

Назы-хары шору дөгүй берген-даа бол, ындазында мага-боду шыырак көстүр Коңгур өөрүшкүлүг хөөрээн: «Менди чаагай чедип келгениң аас-кежик болган-дыр. Ок-боо хараалынга аткылажып-боолажыры берге болгай. Өөрүп тур мен, оглум» – дээш, Коңгур оглунуң бажындан чыттап, аяр кужактапкаш, ыглапкан. Ону көргөн Севил тургаш:

– Оо, кижиге өөрээнде – бир ыглаар, хомудап качыгдаанда – бир ыглаар чүве-ле болгай. Ооргам бастырып чораан оглум ам кээп ёзулуг дайынчы болган ышкаш чүл, – дээн.

Дайындан Холурааштың ээп келгенин дыңнааш, кожалары, дөргүл-төрели Коңгурнуң өөндө чыгып келген. Дөрде аптара мурнунга ак кидис чаткаш, деспиге эът оваалай салгаш, ооң чанынга шимелиг ийи көгээржикти Анай тургузуп каан.

– Кандыг чордунар? Кайы-хире дайылдаштыңар? Шупту дириг чанып келдинер бе? – дээн айтырыгларга Холурааш удаа-дараа харыылап орган.

Хомду дайыны тыва, моол таланың тиилелгези-биле до-озулганын дыңнааш, арат чоннуң арын-шырайында өөрүшкүнүң аяны кирип эгелээн.

– Эң кайгамчык чүве – манчы-кыдаттарга удур дайын-че бар чыткаш, кыдат садыгжыларны Чадаанага таңныылдап турганывыс, – деп, Холурааш хорадап чугааланырга, араттар килеңнээн: «Ол кандаай чувел? Болбаан чүве-дир оң».

– Аңаа удур чүве чугаалаан азы чигзинген кижилерни дораан шывыктап, эриидей бээр чорду, – дээш, Холурааш аякта изиг сүттүг шайын секпередир соодуп кааш, чугаа-зын уламчылаан: «Хомду шивээзин моол шериглер-биле ка-ды долгандыр бүзээлеп алгаш, демниг халдаан бис. Шивээни буза тепсип, үреп, боолап тургаш, чаза таварып киргеш, хөй кыдаттарны тудуп алдывыс. Бурган авыралында бир чамды-ывыс дириг, а өскелеривис – Сойту баштаан хөөкүйлер ки-жи черинде сөөк салдылар, – деп, Холурааш шайын ижип-кеш, улай хөөрээн: «Кажан улуг шивээ чоогундан хайгыыл-чылар көөрге, кыдат шериглер бедик ханалар кырында боо-монгулуг хараалдаан, а кажан шивээни чүк-чүктен так бүз-ээлеп алган турувуста безин манчы-кыдаттар дыка чоргаар: «Анаа-ла хой дорзуу дергилеп алгаш чорбайн, бистиң-би-ле месилдежир деп чүү ындыг мелегей апардынар!» – деп медээлеп-даа турдулар. Кажан шивээ иштинче чаза булгап

кирген үеде кижиге өлүр-чидерин-даа бодавас, шуудунга кире бергеш, чүглө дайзыннар кайы сен дээш ынаар чүткүүр, изиг тулчуушкун деп чүве ындыг бачымныг боор чорду. Тывалар Хомду шивээзин хостаан дайынга эң-не идепкейлиг, маадырлыг демисешкен болдур ийин. Сойтунуң хуулгаазын чат даштары хавы-биле черде уштуна берген болду. Комбуй биле мээң даштарым идегелдиг шыгжаглыг, данды кады чораан болгаш ажырбадывыс» – деп Холурааш чугаазын дооскан.

– Чаттыг даштар бээри – мээң хүлээлгем-дир. Сойту-ладыка хомуданчыг-дыр – дээш, Коңгур көгээржикте шимени эң улуг назылыг аңчы Успун ирейге сөңнээн.

Дашка бир долганьп чорда, улустуң хөглүг-баштаа, ыт-шимээни дам барган.

Хайны берген шайын Анай хымыжы-биле саарып-саарып, дузапкаш, сүттүг шайны ыяш аяктарга куткулааш, дамчы-дарга, орган улус аартап ижип оргаш, хөөрешкеннер...

Эртенинде сыр даң бажында Холурааш аьттаны каапкан. Өгден үнген Севил хууңчукта сүттүг шайын тос-караа-биле оран-таңдызынче, дөрт чүкче «О, өршээ, хайыракан! Чоруу-ла чогузун!» дээш, уйнуунуң соонче чашпышаан, йөрээп чалбарып чыдып калган.

Холурааш удатпаанда улуг арт кырынга үнүп келген. Аьд-дын-дан дүшкеш, артынчакта көгээржиинде сүттүг шайын сиген ужу-биле дөрт чүкче хүнгээр ыдамнааш, аьш-чеми-нин дээжизин өргээш, аьдының челинден дүк сывыргаш,

адагашка баглап каан.

Арт кырындан көөрге, Мөңгүн-Тайгазы ыракта чыдып калган. Аян-чорукчу артты куду бадып орда, сериин салгын эстеннээн. Дал дүш турда, шыкта аалдарга челзип келген.

Хомдудан Холурааштын келгенин дыңнааш, улуг-биче аалдың улузу чыгып келген. Удатпаанда Холурааш Сойтунуң ада-иезиниң өөндө таваар чугааланып орган: «Тывадан Хомдуже бар чыткаш, баштай-ла Моолдуң Улаан-Кумда манчы-кыдаттарны тиилеп алдывыс. Оларның хунан боозун чазылдырыптар арга-шинектиг арат Сүлдемниң ачызында когарал чок болдувус. Оон Хомдуже хаптывыс. Улаан-Кумда шивээге көөрдө, Хомду аажок быжыгланган шивээ болду. Моол шериглер-биле кады ону долгандыр бүзээлеп алгаш, демниг халдаан бис. Аңаа алызындан эрес-шоваа, часпас адар силерниң оглунар эрес-дидим тулушкан. Ол чүрэнче өтгүр бооладыпкаш, шыдашпайн барды. Октан камгалаар чат даштары хавы-биле уштунуп чаштай бергени хараданчыг болду. Хомдуга коргуш чок эрес-маадыр тулушканы дээш оглунар Сойтуну салгал дамчаан дайынчының өлүм чогуң оштаан бо дээди шаңнал-биле шаңнаан, – дээш, кырганнарга мөгейгеш, бөрткө чиңзе-дошканы – шокар борбакчыгашты Холурааш быжыглап каан.

Олар дайындан оглунуң ээп кээрин четтикпейн манап турганнар. Барып-барып, мындыг медээ манаваан кырганнарны Холурааш оожуктуруп: «Чүгле силер эвес, а хөй кижичоок кижилерин бо дайынга чидирген. Кадыг-быжыг бо-

лунар, хүндүлүг кырганнарым!» дээн.

Сактыышкыннардан сагыш-сеткили хөлзеп эгелээрге, улус мурнунга карак чажы төкпес дээш, «Байырлыг, менди чаагай!» дээш ол аьттаныпкан...

Манчы-кыдаттарны тиилээн соонда амыдырал шору апарып, мал-маганы көвүдөп, адазы-биле аңнаары ховартаар боор деп Холурааш идегеп чораан.

Ынчалза-даа чедип келгеш, мурнундаазынга көөрдө, байдал дорайтаанын эскерген. Ийи чүс хойдан үжөн борбак хой арткан, үш өшкү, алды аьт бар, сарлыктар харын ийи башка өскөн. Ол дээрге Мөңгүн-Тайга иргиттеринге ортумак шыдалдыг өг-бүлө-дир.

Шупту арааттар байларда хөлечик хевээр. «Бистин чуртувус ядыы хевээр, чүгле байлар харын дам байып, дажаран-дыр» – деп бодал Холураашты хөлзөткөн.

5. КУНДУКАЙ

Мөңгүн ышкаш чайынналып чыдар мөңге меңгилерлиг Мөңгүн-Тайганың дагларында буянныг болгаш каржы сү-незиннер бар дээш мөңгүн-тайгажылар шаг шаандан арт-тар-сыннарга чүдүп, чалбарыыр чораан. Кижилерни, мал-маганны камгалаар, хайыралаар кылдыр оран ээзинге чалбарып, арт-сыннарда овааларга ак чемин чажып, аыш-чемнин дээжизин сөңнеп, аыдының челинден сывырган дүктү адагаштарга баглап чораан.

Холурааш биле Комбуй тайбың ишче кирип, мал-маганында-ла барган. Аңчылар күш-хүнезинин, далган-тараазын соктап ижени берген.

Комбуйнуң өөнге кирген улус өгнүң дөрүндө аптара кырында кылаңайнып чайынналып турар көк чинзелиг кара киш кежи бөрттүң дугайында аразында улуг сонуургал-биле чугаалажып турган.

Холурааш биле Комбуй Хомдудан келгеш үр болбаанда, Бай-Оваага Биче-Мөңгүн-Хайыраканның камгалакчы күштеринге тураскааткан дагылга болур деп чар тараан. Дагылга үезинде өг-бүле бүрүзү чогуумчалыг болзун дээш бурун өгбелерден өг-бүлелер аас-кежикти, мал-маганның улам өзерин дилеп алыр. Ынчангаш чон: «Магалыг, бай Мөңгүн-Тайгам» деп ырлажы бээр ужуру ол. Дагылгаже чалаткан кызыл-сарыг тоннарлыг моол ламалар ширтектерде са-

адаан. Оларның эгин ажыр октаан чидиг сарыг кожаалары-ның ужу оорганы куду баткаш, белинде кур апарган. Хамык дүжүметтер чүзүн-баазын торгу-маннык, хорагай, сууйлум-бу кеткен, былгаар кадыг идиктерлиг сөктүп келгеш, ламаларның чанынга олбук-кудустарга саадапкан. Аъттыг, чада араттар шуут имилеме, ындазында хөлзээзинниг, хайымны кончуг. Мөген-Бүрен хемниң эриинде даштар азы дыттар бүрүлери дег хөй кижичыылган байырлалда үр үеде көрүшпээн төрелдер, өңнүктер куспактажып, каткы-итки, оюн-баштак хөөрежип турганнар.

Алтай, Моолдан келген таныштарын Холурааш көрүп каш, амырап, олар-биле алтайлап, моолдап чугаалажы берген. Мөңгүн-тайгажылар чүгле бот-боттары-биле төрелде-жир эвес, а харын-даа өске сөөк моолдар, ылаңгыя алтайлар-биле өң-тала чон. Алтайларның ёзу-чаңчылдары, тоолдары, ылаңгыя алтай дылы оларга аажок чоок боорга, өң-тала боорундан аңгыда, кудалажы бээри удаа-дараа болгулар. Өң-тала болган ийи кижичыылган аъттарын, тоннарын, бижектерин, кымчыларын, бооларын безин солчуп аарлар. Баштарын чытташкаш, куспактажыр: «Бөгүнден эгелеп, чаңгыс аданың, чаңгыс иениң хан төрел оолдары болдувус, моон соңгаар кады төрээн халышкылар дег эдержир бис» деп бот-боттарынга ааш кыннырлар. Оон бодунуң өг-бүлезинге баргаш: «Мен Хүнге, Айга, ыдык Мөңгүн-Тайгага, Иргит аймааның Холураашка өңнүк болур даңгырак сөзүм бердим. Мээң берген даңгыраамны силер база сагып, ожаар силер»

дээр, а Холурааш бодунуң өг-бүлезинге келгеш, база ынча деп дангыраглаар. Ындыг чаңчыл тываларның кожолары-биле сагыш-сеткили чаңгыс аайлажып, бот-боттарын сонуургажып, хүндүлежирин бадыткап турар...

...Байырлал шуудап, тыва кижини бүрүзүнүн чүрээнге эргим, чоок хүреш эгелээрин чарлапкан. Ламаларның шан, кеңгирге, коңга, дамбыразының даажы оожумнап, мөгелерниниң ат-шолазын адап, кыйгырып, алгыш-йөрээлин чазаанчылар сала берген. Чоннуң ынак мөгелери – Кундукай, Калчан-оол, Дагбы, Мырза, Докур алышкылар хүрежир үлүүн манап орда, долгандыр көк кырында орган чон хүрештин эгелээрин база-ла четтикпейн манаан.

Алдан дөрт мөгени девидип үндүрүпкен. Хамык мөге девип-самнап келгеш, бөлүк дүжүметтерниниң мурнунга кээп, дөңмээн часкааш, дедир ээп чорупканнар.

Оларның аразында ынак мөгези Кундукайны көрүп кааш, Холурааш дыка өөрээн. Ол хүрешке кара чажындан ынак. Байның оглу Сүге ойтулааш үезинде ооң душтуу Анайже туралай бээрге, бодундан назы-хары улуг, эът-ханы четчир Сүгени хүрешке тиилеп алганын дүүн болган дег сагынган. Ынчангаш ол хүрешти дыка үнелээр, мөге Кундукай дег маадырларга чоргаарланыр.

Хүреш болур аянда көк кырында көрүкчүлөр саадапкан. Бир талада шииткекчилер чоогунда дүжүметтер биле ламалар, өске талада – арткан чон. Шииткекчилерден ырак эвесте кара-салдар төрөл аймаандан Хүрең-оол аът баштыг игилин

аянныг ойнавышаан, мөгелерни хей-аът киирип, хамык чон-ну тааладыр хөөмейлээн орган.

– Кажан-чежен Барлык-Бажындан Хүрең-оол халдып келген дээр сен! Ол хүреш болган черге ыяап хөөмейлээр. Эн сөөлгү салыгга чедир игилин холдан салбас. Кажан хүреш адакталып турда: «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас, чаа үе чедип кээр» деп түннээр болгай, – деп, Комбуй Холураашка тайылбырлап орган.

Хүреш эгелээриниң бетинде Холурааш Мөңгүн-Тайгада сураглыг тоолчу Чанчы-Хөөнүң «Боктуг-Кириш, Бора-Шэ-элей» тоолунда мөгелерни сагынган: *«Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг шокар чорда, Саратай-Мөге кара черни сиртиледи, көктүг черни хөлбеңнеди девип чоруп олуруп-тур эвеспе. Бокту-Кириш удур девип чеде бээрге, ийи эрдаа дээриглен дээскинчип, эргилчип, долганчып туруп-туруп, „Кап-шак!“ сегиржип алгаи, үш айның тозан хонукта тутчуп келгеи, Боктуг-Кириш эптиг тудужуңга кире халып кээрге, Саратай-Мөгениң ийи колдук алдындан часкааш, каптагайны хайындыр, делегейни дээскиндир, үш айның тозан хонукта бөөлдеп-бөөлдеп, иеден төрээ-ле чүве каап көрбээн эмдик чан башка чайлыг салгаи, көк дээрни хөлбеш кылдыр, кара черни сирт кылдыр, көк дөңнүң кырынга көңп-белдирин уу чоруй дүжүрүп ап-тыр эвеспе...».*

– Мээң мөгем Кундукайның чүгле чангыс көрүжүнден кошкак мөгелер корга бээр. Ооң мөге өгбелерин чон ам-даа сактыр. Түрлүг күштүү-биле, аваангыры-биле ол боду база

алдаржаан. Бодунуң онаан манаан Кундукай бо-дур, – деп, ыткыр үннүг чазаанчы мөгезин чарлаан.

Анаа удурланыкчы мөгениң чазаанчызы харыылаан: «Даг дег бедик, кончуг шыырак мөгемниң содак-шудаа сыңышпайн тур. Бичииден манап көрүңер!»

Ол байырлалда моол, казах, алтай мөгелерни болгаш чуртташтарын тиилээш, Кундукай шүүлген. Ам база төрэн чуртун, төрөл чонун алдаржыдып, Хүрең-оол ыяңгылыг хөөмейлээн. Шүүлген мөге Кундукайга ужа-төштүг бышкан хой эъди, улуг көгээржик долу шиме сөңнээн. Ужаның чаан дилиндектей кескеш, чонунга үлеп, шимени ишкеш, төрөөн черин, чонун алгааш, тендиш дивейн, девип-девип, аалынче ол аьттанып турда, алтай, моол, казах аалчылар аразындан моол дүжүмет туруп келгеш, хөйге чарлаан:

– Кандыг кончуг чоргаар, түрлүг мөге Кундукай боор! Шүүлген мөгени Моолда бистиң сумувустуң байырлалынче чаладым.

Хамык улус аьттаныпкаш, аалдарынче арлы берген.

Моол дүжүметтиң чалааны-биле Моолдуң ол сумузунче Кундукай баштаан тыва мөгелер удатпаанда хапкан. Оларны Холурааш үдеп чораан.

Орукка Кундукай Мөңгүн-Тайганың мөгелерин мактап чораан: «Мөге Калчан-оолду көрүңер даан, менден оранчок узун, хөрээ делгем. Кажан ол Дончук кадайның өөнче чоок-шулап кээрге, араттар аьт шалбадап чадап турган. Аьт дес кажааны ажа халып чыдырда, Калчан-оол аьттың будундан

сегирип алгаш, дедир кажааже киир октапкан. Ону көрүп каан Дончук кадай: «Аа богда! Чүү кончуг күштүг кижиги сен, оглум! Хой, өшкү эвес, барып-барып айтты ынчаар октаптар аан» дээн. Оон сүттүг ыяш хуунчугун өөндөн үндүрүп эккелгеш, тос-караа-биле сүттү мөгеже, дөрт чүкче хүнгээр чалбарып чашкылаан.

База бир солун таварылга: көште өг чүдүрген сарлык шарызы дагны өрү үнүп чадай берген. Сарлыкты көдүрерин оралдашкан улус чадап каарга, Калчан-оол эгиннеринче өгнү арта каап алгаш, дагны өрү чадаг үнүп каан. Карак чивеш аразында ол хире аар чүьктүг мөге чаңгыс-даа дыштан-майың, дагның кырында дыштанып орган.

– Кончуг мөгелер Допур биле Борашты билир силер бе? – деп, бодун мактаарга ыяткаш, мөге Калчан-оол куюоскан.

– Оларның дугайын бүдүн Мөнгүн-Тайга билир, чүге дээрге хүреш төнүп чорда Допур биле Бораш ийилээн артарлар, – деп, Холурааш дөстүнмээн.

– Кайызының-даа күжү дең, хамык аргаларын билчир болгаш үр хүрежирлер. Чамдыкта көк кырында орган көрүкчүлерин ажа халааш, барык чартык хүн хүрежир улус. Улустуң хөй кезии манап чадааш, төнчүзүн көрбейн, чана бээр турду.

Мөге Допурнуң чайлаа Тоолайты хемниң бажында. Чанында хөлдер хөй-даа болза, ол чүгле Борбак-Хөлден балыктап чайлаар кижиги. Борбак-Хөлдү чуртташтары ам Допур-Хөлү дижирлер.

– Солун чугааң дээш четгирдим, Кундукай! Сен түрлүг мөге боорундан аңгыда, кончуг хөөрээр чечен-мерген-дир сен, – деп, Холурааш ону мактаан.

Чугаалажып чорааш, чалатканы Моолдуң сумузунда чедип келгеннер.

Шаң, кеңгирге, конга, дамбыразының даажы оожумнап, аыш-чем чооглаарынче чалап турар болган. Одаг долгандыр орган улуска дүлген эът үлеп турда, дүжүметтерге аңгы эң амданныг чем, эң семис эът сөңнээн.

Аыш-чем чооглаары адакталып орда, аът чарыжы эгелэ-энин дыңнаткан. Оон мөгелерниң ат-шолазын адап, кыйгырып, алгыш-йөрээлин чазаанчылар сала берген.

Кундукай ышкаш дуржулгалыг мөгелер төлептии кончуг содак-шудаан эде-хере тыртып эгелээн. Чазаанчылар шийт-кекчилер-биле дугурушкаш, мөгелерни четчелээн.

Хүреш болур аяңче көрүкчүлөр чоокшулады олургулап алган.

Баштайгы мөгелер тутчуп кирипкен. Бир кижини октадырга-ла, улустуң моол дылда алгы-кышкызы дендеп, ыыт-шим-ээни-даа хөлчөк.

Бирги салыгда Калчан-оол бодунуң үлүүнде моол мөгени саат чокка октап алган.

Чазаанчы ам Кундукайны кыйгыра берген: «Мөге Кундукайның онаан үндүрүңэр!»

– Баштай онаамны октап айын, оон девири кай баар» – деп, Кундукай девигге хөй күш үндүрбейн чораан.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.